

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний,
Науковий та Літературний
місячник

Сергій ВАКУЛИШИН:
Київ у роки Другої
світової війни

Сергій КВІТ:
Дмитро Донцов.
Ідеологічний
портрет

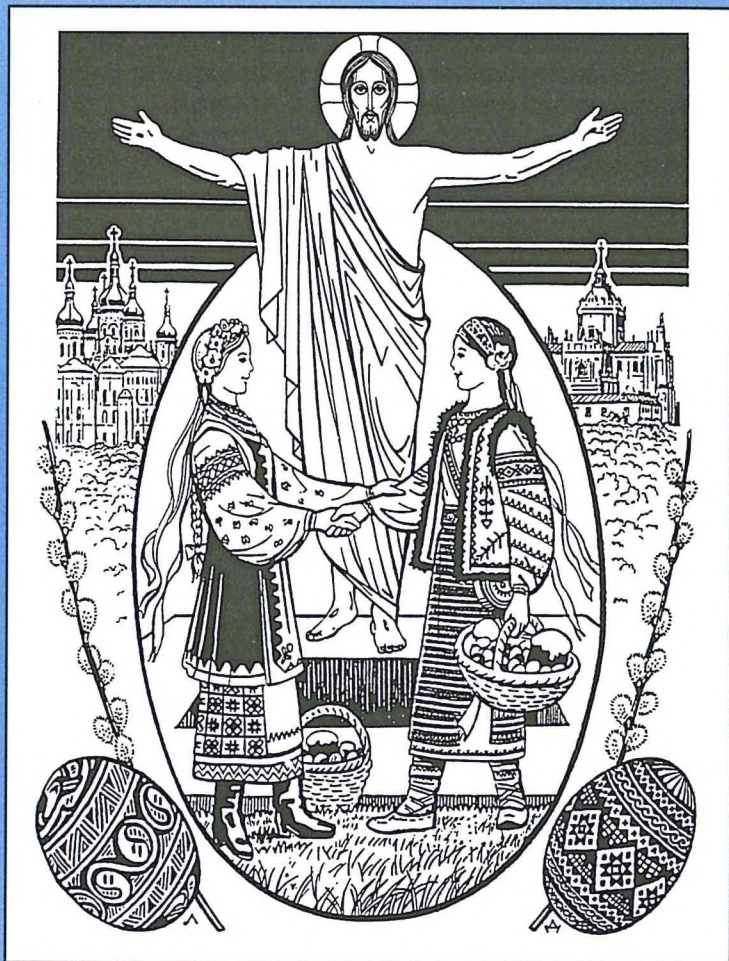
Ярема РОМАНЮК:
Видатний педагог
Григорій Ващенко

Анатолій ПОГРІБНИЙ:
Педагогічні
концепції Григорія
Ващенка

Віталій ШЕВЧЕНКО:
Особливості
розвитку мови та
український
літературний
процес

Анатолій ГУЛЯК
Федір КЕЙДА:
До 180-річчя Якова
Щоголева

На вічний спочинок
пані Славі Стецько

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний,
науковий та літературний
місячник
*Видає Українська
Інформаційна Служба*
Передплатний індекс – 74173

LIBERATION PATH

Ukrainian Political
Scholarly & Literary
Journal
*Published monthly by
The Ukrainian Information
Service Ltd.*
ISSN: 0042-9422

Видається з 1948 року
Реєстраційне свідоцтво – серія KB № 1693

Головний редактор – Степан Олесків
Заступник головного редактора – Лариса Йолкіна
Літературний редактор – Оксана Радченко
Коректор – Маріанна Греділь

Редакційна колегія:

Іван Білас, Андрій Гайдамаха, Степан Галамай,
Ярослав Дашкевич, Григорій Дем'ян,
Ілля Дмитрів, Віталій Дончик,
Святослав Караванський,
Сергій Квіт, Омелян Коваль,
Володимир Косик, Любомир Наконечний,
Василь Олесків, Володимир Погребенник,
Анатолій Погрібний, Тарас Салига,
Володимир Сергійчук, Генадій Сіренко,
Петро Цимбалістний, Микола Шатилов.

Редакція і адміністрація

01034 м. Київ, вул. Ярославів вал, 9, пом. 5, 6
200, Liverpool Road, London, N1 1LF, Great Britain

Телефони: в Києві (044) 229-41-22; в Лондоні: (020) 7607 6266
Факс: в Києві (044) 229-41-22; в Лондоні: (020) 7607 6737

E-mail: vshliakh@mwfreet.net (Лондон);
wsh@yaroslava.kiev.ua (Київ)

Матеріали, підписані прізвищем чи псевдонімом авторів,
не завжди відповідають поглядам Редакційної колегії.
Редакція застерігає собі право скорочувати матеріали і виправляти мову.
За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.
Надіслані матеріали редакція не рецензує і не повертає.
Листування з читачами та авторами – тільки на сторінках журналу.
Передрук матеріалів дозволяється лише з посиланням на «Визвольний Шлях».

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний, науковий та літературний місячник

Історичний Календар	2
Христос Воскрес! – Воістину Воскрес!	
Великодні вітання від Головного Проводу ОУН	3
Пасхальне Слово Святого Григорія Богослова	4
Слово Івана Златоуста про Воскресіння Господа Нашого Ісуса Христа третього дня	6
Геополітика	
<i>Олександр Хоруженко.</i> Порівняльна аналіза геополітичних концепцій на постсовєтському просторі (Закінчення)	10
Історія	
<i>Сергій Вакулишин.</i> Київ у роки Другої світової війни	23
<i>Володимир Сергійчук.</i> Трагедія Волині (Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни) (Частина III)	38
Ювілеї	
<i>Сергій Квіт.</i> Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет (Частина I)	51
<i>Ярема Романюк.</i> Видатний педагог Григорій Ващенко (До 125-річчя від дня народження)	66
<i>Анатолій Погрібний.</i> Педагогічні концепції видатного вченого-державника	72
Мовознавство	
<i>Віталій Шевченко.</i> Особливості розвитку мови та український літературний процес XI – поч. XX ст. (культурно-історичний аспект) (Частина I)	86
Літературознавство. Критика	
<i>Анатолій Гуляк, Федір Кейда.</i> «Все я бачив... од усього серце надривалось...» (Історизм поетичного мислення Якова Щоголева. До 180-річчя від дня народження поета)	99
Публіцистика	
<i>Святослав Караванський.</i> Дожидаючи Вашингтона	113
Огляди. Рецензії	
<i>Роман В. Кухар.</i> За традицією класичної «Енеїди». Леонід Полтава «Енеїда Модерна»	117
На вічний спочинок пані Славі Стецько	
Повідомлення Проводу ОУН про смерть сл. пам. Слави Стецько	119
Повідомлення Проводу КУН про смерть сл. пам. Слави Стецько	120
Похорон сл. пам. Слави Стецько, Київ 15-16 березня 2003 року	122
Поминальне Слово Голови Проводу ОУН Андрія Гайдамахи на траурному вічі	124
Поминальне Слово Василя Олеськівца, Голови Проводу ОУН 1986-1991, на тризні	125
Про авторів	128

3. Нинішнього свята.
4. Батько Св. Григорія.
5. Тут ідеться про волю батька Св. Григорія бачити в синові свого наступника.
6. Бездушним храмом в тексті називається храм, збудований батьком Св. Григорія, а одушевлений – сам Григорій.
7. Тут маються на увазі слова Св. Григорія Богослова.

*Переклад кандидата філологічних наук
Віталія Шевченка*

* * *

Слово Івана Златоуста про Воскресіння Господа Нашого Ісуса Христа третього дня

Радійте в Господі ненастанно, і ще раз кажу: Радійте!.. Господь близько! Ні про що не турбуйтеся (Фил. 4: 4-6), Господь воскрес із мертвих, і разом з Ним сонми святих. Будемо ж святкувати солодко й тверезо. Це воістину той «день, що його сотворив Господь, – радіймо й тішмося в Нім!» (Пс. 118: 24). Провістимо воскресіння Спасителя чи, краще сказати, заволаємо про наше спасіння; звістимо пам'ять про той спасительний день; сповістимо про умертвіння сатани, про уполюнення нечистих демонів, про спасіння християн, про воскресіння мертвих. Через воскресіння Христове згасає геєна вогняна, вмирає невсипущий хробак, пекло бентежить, диявол засмучується; гріх умертвляється, злі духи переслідуються; ті, що вийшли із землі, втікають на небеса; ті, що караються в пеклі, звільняються з пут сатани і, прибігаючи до Бога, кажуть йому: «Де, смерте, твоя перемога? Де твоє, смерте, жало?» (1 Кор. 15: 55). Причина ж у нас цього святого празника й урочистого зібрання – Христос Спаситель і всім нам благий. Він і створив нас довіку, і привів із небуття в буття; Він нині порятував терплячих; Він одухотворив змертвілих; Він визволив від диявольського гноблення нас, що були рабами гріха; Він зробив нас вільними, «знищивши рукописання на нас» (Кол. 2: 14). Христос відкупив нас од прокляття Закону, «ставши покутою за нас» (Гал. 3 і 13). Тому годиться і нам запитати: чим відплатимо Господеві за всі благодіяння його? (Пс. 116: 2) Будучи єдинородним Богом, Він благоволив заради нас стати людиною і був «слухняний аж до смерти» (Фил. 2: 8), щоб визволити нас од вічної смерти, носив «знак раба» (Фил. 2: 7). Господь ангелів, прийняв тіло Бог-Слово, і став людиною Той, Хто мав одну із Отцем подобу і одну сутність; і перетерпів це, щоб визволити нас із неправедного рабства та викупити з безчестя; тому переніс страждання плоті Податель нашого життя; тому й було поховане Джерело безсмертя, щоб подарувати смертним вічне життя. І Він перебував на

землі, чинячи благодіяння та зіцлюючи хвороби людей, але від богопротивних юдеїв прийняв кару негідну Господь наш Ісус Христос, з великої Своєї ласки, очищав прокажених, сліпим дарував зір, уздоровлював кульгавих, проганяв демонів, воскресив із мертвих чотириденного Лазаря, п'ятьма хлібами наситив п'ять тисяч чоловік, ходив морем, перетворив воду на вино, зіцлив кровоточиву, повернув до життя померлу дочку начальника синагоги і створив багато інших подиву гідних чудес; розпалені заздрістю та недоброзичливістю юдеї то хотіли каменувати Господа, то намагалися скинути Його зі скелі і, зрештою, возвели навіть на хрест. Господь же наш Ісус Христос не наслідував злости юдеїв, які блюзнірствували; і навіть плечі Свої віддав на рани, – за словами пророка, – і щоки Свої на образу, і не відвертав «обличчя Свого від ганьби запльовувань», і, зрештою, «ніби ягня був проваджений Він на заклання, і як овечка перед стрижіннями своїми», мовчав (Іс. 50: 6; 53: 7). Він не чинив спротиву, не суперечив. «Коли був лихословлений, Він не лихословив навзаєм, а коли Він страждав, не погрожував, але передавав Себе Тому, Хто судить справедливо» (1 Петр. 2: 233). Під час Свого першого з'явлення він не прийшов покарати й помститися невірним, але побажав великодушністю й терпінням привести заблуканих до істини. І збагні Господню милість та велику доброту! Юдеї лихословили Його і говорили Йому: «демона маєш» (Ів. 7:20), а Господь, будучи довготерпеливим, виганяв з людей демонів; юдеї плювали в обличчя Спасителю, а Він лікував їхніх сліпих; юдеї намагалися каменувати Христа, а Христос дарував їхнім кульгавим здатність бігати, і повсякчас продовжував благодіяти кривдникам і віддавати тим невдячним та беззаконним людям за зло добром; незлобиво зносячи образи, можливо, навіть вважався немічним, невидимо носимий ангелами.

Аби не здалося, що ми, благословляючи, нехтуємо часом, перейдемо до найголовнішого предмета. Отже, насамкінець, був ведений на хрест і на смерть Цар слави, і цвяхується до дерева, славословлений херувимами й серафимами та вшанований усіма силами й ангелами. Але Він покірно переніс і витерпів це, даючи нам приклад, і став Учителем лагідності. Через те і ми повинні мужньо зносити погрози лихих людей. Бо й на хресті повішений, Він виявив вельми великі діла і надто багато чудес, аби хоча б у такий спосіб покласти край лютости безбожників. так, щоб вони не мали приводу до невір'я і не могли говорити, що розіп'яли тільки просту людину. Відтак, Христос передусім віддав себе на розіп'яття і був піднятий у повітря, щоб прогнати демонів, які знаходилися там; Він був повішений на дереві, щоб зіцлити древній гріх. який через дерево проріс до людей; а також був зраний списом у ребро через жінку, що була взята з Адамового ребра. Оскільки змій спокусив Єву, а Єва вчинила так, що Адам став злочинцем (вирок же був винесений обом, і «смерть панувала від Адама аж до Мойсея і над тими, хто не згрішив» [Рим. 5: 14]), тому то уражується бік, аби ми збагнули, що страждання Христа принесло спасіння не тільки чо-

Олександр Хоруженко

Порівняльна аналіза геополітичних концепцій на постсовєтському просторі (Закінчення)

Узбекистан

Однозначно, ця країна є одним із потужних гравців у регіоні з числа колишніх республік ССРСР. Традиційно в неї досить складні відносини з Казахстаном через змагання за лідерство. Нагадаю, Узбекистан з 1999 року є членом ГУУАМ, міжнародної організації, що фактично конкурує з ЕврАзЕС та Договором про колективну безпеку держав СНГ. І хоча восени 2002 року аналітики припускали можливість участі РК у цьому союзі, в дійсності все виглядає дещо інакше. Російський експерт Фонду «Стратегія-1» М. Гончар заявив, що «політична орієнтація Казахстану не створює умов, аби розглядати його як потенційного учасника ГУУАМ» [14]. До того ж такий крок не зрозуміли б ні в Москві, ні в Ташкенті.

О. Грозін, казахський експерт з проблем постсовєтської Середньої Азії, спеціаліст Головного управління експертно-аналітичної роботи Міністерства друку та інформації РК, передбачає в недалекому майбутньому регіональну кризу, пов'язану з різними варіантами «південного виклику».

Причому, недооцінюючи в 1997-1998 роках роль середньосхідного мілітарного бродіння в становленні такого виклику, він ототожнює останній виключно з перенаселенням Узбекистану, чий натиск уже фактично закріпив за Ташкентом казахські райони, орендовані в совєтські часи терміном до 1991 року [15].

Узбеків О. Грозін озцінює як класичний «народ без землі», підкреслюючи також бідність природних ресурсів республіки, відсутність виходу не тільки до відкритих морів, але й до Каспію, а з іншого боку – відзначає деякі досягнення у військовому будівництві при стартових можливостях, гірших від РК. Усі ці фактори підштовхують Ташкент до більш енергійної та цілеспрямованої геополітики, яка не є для узбеків дискомфортною й не виходить з рамок статус-кво. Як доказ – демонстрація Узбекистаном військової сили в суперечках із Киргизією з питань водокористування і з Туркменістаном – стосовно нафтового родовища Коктумалак [16].

Іще в 1997 році В. Хлюпін, казахський експерт, який працював у президентському архіві Н. Назарбаєва, стверджував: «... порох накопичених протиріч настільки об'єктивно сильний», що геополітичний вибух у

Центральній Азії або знищить режим Карімова, або зробить його своєю зброєю [17]. Залежно від цього, «виклик з півдня» Казахстану буде або викликом регіональної гегемонії сусіда, або викликом збройної агресивної анархії, причому перший варіант здавався вірогіднішим.

Особливості виробництва продовольства в Центральній Азії такі, що Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан, Туркменістан і Казахстан зможуть досягти продовольчої незалежності тільки за умов застосування зрошувального землекористування, у разі забезпечення водою пасовиськ. Але й за таких обставин воду доведеться використовувати економно. Майже 2/3 основних запасів прісної води «зберігаються» в льодовиках Паміру й Тянь-Шаню. Основні притоки та водозбірні площі зазначених водостоків також розташовані в цих районах. Наразі констатуємо наявність серйозних диспропорцій у розподілі водних ресурсів. Узбекистан, після того, як припинилось надходження від сусідів «живих грошей» за газ, перекрив його Киргизстанові, а той, у свою чергу, вирішив грітися не газом, а електроенергією – і викинув додаткову воду на турбіни із Токтогульського водосховища, але так невміло, що інші водосховища при цьому були пошкоджені. Під час жнив, природно, води не вистачало. Наголошуючи на викиді зрошувальної води з водосховищ каскаду Наринських ГЕС у Киргизстані, що знаходиться поблизу кордону, Ташкент провів навчання із захвату «об'єктів, що перебувають під посиленою охороною». Киргизстан, у свою чергу, «натякнув» у ЗМІ, що в разі демонтажу греблі вода змие Ферганську долину Узбекистану.

Затим туркменбаші вирішив відкрити на своїй території величезне водосховище (не переймаючись тим, що стік вод Аму-Дар'ї є важливим і для сусідів). Претенсії на сирдарську воду Узбекистану висловлює також Казахстан. Ташкент відповідає відключенням газу й електроенергії в Південному Казахстані. Опоненти в Астані – перерізають Узбекистанові телефонний зв'язок.

Проблема «народу без ресурсів», з яких основними для азійських країн в усі часи були земля й питна вода, є однією з головних причин нестабільності в регіоні.

Рішення Ташкенту про вступ до системи ГУУАМ аналітиками розцінювалося як можливість скористатися військово-політичним потенціалом організації. Але країна не обмежує себе тільки цим вектором. Зброю, наприклад, Узбекистан закуповує як в Україні (стрілецька зброя, артилерія, боеприпаси, ремонт танків), так і в РФ (БТР-80А із Арзамаса, гелікоптерів Ка-50, артсистеми, системи ППО), Узбекистан також має намір реалізувати власну космічну програму. При цьому Ташкент співпрацює з РФ, Євросоюзом і США, а не з Україною.

Заява Узбекистану від 14 червня 2002 року про вихід із ГУУАМ може свідчити про недалекоглядність саме української сторони у своїй політиці в центральноазійському регіоні.

Туркменістан

Незважаючи на брак поінформованості українців про проблеми Туркменістану, ця країна поступово стає стратегічним партнером нашої держави. Почавши з експорту незначних обсягів природного газу в другій половині 90-х років, вона вже на початку 2000 року спромоглася утвердитись на великому, з точки зору обсягів споживання газу, ринку України, а сьогодні декларує наміри щодо цілковитого забезпечення наших потреб у природному газі.

У країні, 4/5 території якої займає пустеля, у 1998 році обсяг видобутку газу становив 13,2 млрд. куб. м, а в 2000 – вже понад 47. Іще більшими темпами зростає експорт цієї сировини – від 1,8 млрд. куб. м у 1998 до 30,7 – у 2001. У товарній структурі експорту частка природного газу складає близько половини загального обсягу експорту країни (49%). Тобто щорічний приріст у видобутках – 25-40%.

Нині Туркменістан стоїть перед дилемою: якщо не вдасться домовитись із Києвом про збільшення обсягів закупівлі туркменського природного газу, на плянах Ашхабаду про видобуток 120 млрд. куб. м уже сьогодні можна ставити хрест. Отже, Україна є для Туркменістану так само стратегічно важливою, як і Туркменістан для України. За прогнозами, у найближчі роки туркменський газ поступово витіснятиме російський з українського газового ринку (нині утримується рівновага – по 10 млрд. куб. м з обох країн).

Чотири роки тому РФ почала пропускати туркменський газ, тим самим плекаючи амбітного конкурента, що мріє збудувати «нові емірати» серед пустелі. Та незважаючи на це, Росія виявляє зацікавленість до закріплення нинішніх і майбутніх експортних маршрутів транспортування природного газу переважно через свою територію, що дозволить їй, зокрема, у довгостроковому пляні серйозно впливати на ціну природного газу на світовому ринку, не кажучи вже про політичну складову співпраці цих країн з очевидною домінантною ролю Росії в цьому чотирикутнику. Якщо С. Ниязову вдасться домовитись із Москвою, щоб вона платила за природний газ таку ж ціну, за якою нині туркменський природний газ купує Україна (42 дол. за 1000 куб. м), за умови доведення до 2010 року обсягу експорту природного газу до запланованого рівня в 100 млрд. куб. м, валютний прибуток від його продажу, як мінімум, подвоїться, а за умови виходу на європейський ринок – зросте в 3-4 рази.

Однак потенційним конкурентом у боротьбі за російську експортну трубу є той же Казахстан, який протягом найближчих восьми років плянує вийти на рівень видобутку газу в обсязі 50-60 млрд. куб. м і направити до 2/3 цього обсягу в Росію. Але покищо, володіючи таким могутнім важелем впливу на ці країни, як наявність газоекспортної труби, підкріпленим її обмеженою пропускною спроможністю й загрозою конкуренції між центральноазійськими виробниками газу, Росія може серйозно впливати на Туркменістан, Узбекистан і Казахстан. Однак нинішні козири Москви в діялозі з цими країнами в перспективі можуть зіграти з росіянами

злий жарт – упертість, з якою «Газпром» наполягає на своїх умовах експорту газу з цих країн, і перешкоди, що створюються на шляху їхнього доступу до європейських ринків, може призвести до того, що Туркменістан почне шукати не тільки нових маршрутів експорту природного газу, але й нових впливових партнерів для реалізації цих задумів.

30 травня 2002 року в Ісламабаді (Пакистан) було підписано договір між Туркменістаном, Афганістаном та Пакистаном про будівництво газопроводу через Афганістан до порту Карачі (Пакистан), вартість якого складає близько 2 млрд. дол., а протяжність – 1500 км. За три тижні до того голова правління СМНВО ім. Фрунзе В. Лук'яненко в Ташкенті заявив, що «окрім нас ніхто там будувати нічого не буде», і запропонував компресорні станції для перекачки газу для проєкту, тож маємо надію, що газова стратегія України в Центральній Азії (як альтернатива російським енергоносіям) стане реальністю.

Однак серйозною перешкодою на шляху до реалізації цих плянів може бути навіть не позиція Узбекистану, Казахстану чи Росії щодо умов транзиту, а зношеність труб у газопроводах. Це дає шанс українським виробникам безшовних труб, особливо з огляду на недавнє обмеження експорту українських труб до РФ та США.

Саме С. Ниязову як головному ідеологові країни належить ідея проголошення Туркменістану постійно нейтральною державою. Коли влада в Афганістані зосереджувалася в руках талібів, Туркменістан залишався єдиною центральноазійською республікою, що підтримувала тісні зв'язки з керівництвом цього руху. Так, наприклад, С. Ниязов через свого посланця в Кандагарі Б. Шихмурадова вів переговори з духовним лідером талібів муллою Мохаммедом Омаром. Згодом його призначили послом у Китаї, але позбавлений ласки, він залишився без посади. Вертатися додому побоювся. Перебуваючи в Москві, звинуватив керівництво Туркменістану в організації наркотранзиту через туркменську територію. За даними Ораза Сариева, кореспондента «Deutsche Welle», туркменські консульства в Афганістані існували не стільки для захисту прав громадян, скільки для прикриття операцій, спрямованих на наркотранзит [18].

Консульства Туркменістан відкрив у Мазарі-Шарифі та Гераті, причому в останній постачалася електроенергія за заниженими тарифами з туркменських ГЕС. І хоча у Ашхабаду була офіційна домовленість з талібами про створення 300-кілометрової санітарної зони по обидва боки кордону з метою запобігання наркопотоків, все ж ця країна найближчими роками передусім експортуватиме газ, бавовну та героїн (реекспорт).

Киргизстан

Киргизстан визначився зі своїм суверенітетом, проте ця країна не може претендувати на статус суб'єкта геополітики, оскільки не має для того необхідних характеристик.

Киргизстан підпадає під визначення країни малого масштабу. Американський політолог Маршалл Сінгер, наприклад, твердить, що розвинутій державі мають бути притаманні такі ознаки, як відповідна організація суспільства, державний статус і політична воля, однак у малих країн деякі з них відсутні [19]. Інший американський політолог – Роберт Рос-тайн, маючи на увазі малі країни, підкреслює обмеженість їхніх ресурсів і стверджує, що проблема безпеки малих держав повинна вирішуватися сильнішими в рамках міжнародних інститутів і процесів [20].

На думку директора Центру досліджень проблем Центральної Азії Киргизького національного університету Н. Мурсалієва, основна засада для Киргизстану має бути така: у зовнішній політиці не варто активно сприяти Росії, оскільки «в Росію, як по річці, ми попадемо самі», також не варто витрачати сили на спротив (наприклад, щодо надання російській мові статусу офіційної) і допомагати течії. Нерідко киргизькі політологи пропонують узяти за приклад сусідній Китай, який дотримується відкритої, але гнучкої лінії, що дозволяє співпрацювати з різними державами та їх блоками, залишаючи останнє слово за собою.

Киргизстан вступив в Організацію економічної та культурної співпраці (ОЕС), створену Іраном, Пакистаном і Туреччиною в 1985 році для активізації багатостороннього регіонального співробітництва, пріоритетами якого є: усебічний розвиток торгово-економічних зв'язків, регіональних комунікацій, співпраця в галузі ПЕК і прив'язка до глобальних проєктів. Вище-названі країни пов'язані не тільки спільними географічними факторами, а й історико-культурними, усі вони є мусульманськими державами.

Киргизстан є членом Всесвітньої торгової організації (ВТО), але ширші перспективи відкриються тільки в разі вступу туди Індії та КНР. Варто також додати, що Киргизстан, як і Узбекистан, – доволі стабільний партнер Японії, яка країнам Центральної Азії виділила близько 1 млрд. дол. на розвиток інформаційних технологій.

Казахський політолог Умірсерік Касьонов називає чотири фактори, що впливатимуть на підтримання уваги до Центральної Азії загалом та Киргизстану зокрема: геополітичне змагання великих і регіональних держав, наявність великих енергетичних і мінеральних ресурсів, володіння ядерними технологіями й урановими рудами, небезпека появи ісламського фундаменталізму [21].

Якщо окреслювати геостратегію Киргизстану в загальних рисах, то там відбувається процес пошуку ідентичності громадянської, державної та геополітичної, причому остання формується через досягнення компромісу між основними регіональними центрами тяжіння.

Також у регіоні є досить сильні угруповання ісламського руху, які підтримуються сусіднім Узбекистаном. У 2000 році навіть були створені спеціальні середньоазійські військові формування для придушення 650 бойовиків, що вторглися в Киргизстан (район Баткен) з території Узбеки-

стану, провокуючи І. Карімова на бойові дії. Як вважає Стів Левін, оглядач «The New York Times» у Середній Азії, політичний (і релігійний) вплив ісламистів в Узбекистані в найближчі роки буде посилюватися, що може призвести навіть до військових сутичок між двома країнами [22].

РФ наразі не є достатньо фінансово спроможною для підтримання геополітичного союзу в дальніх кордонах, тож для Киргизстану існує небезпека бути абсорбованим етнічно близьким Китаєм. Але в довгостроковому плані більшість аналітиків хотіли б бачити РФ стратегічним партнером, оскільки вона не є донором ісламських фундаменталістських угруповань й етнічно далека від тюркомовних регіональних лідерів. У найближчі 10-15 років Росія, залишаючись найбільшою військовою потугою в регіоні, відіграватиме значну інтеграційну роль в Середній Азії, захищаючи свої національні інтереси [23].

Грузія

Грузія, країна з давньою історією, сьогодні переживає один із найвідповідальніших та найбільш вирішальних етапів свого розвитку, оскільки здобута десять років тому незалежність пов'язана з новаторськими та реформістськими процесами.

Пріоритетом зовнішньої політики Грузії є повномасштабна інтеграція в політичні та економічні структури Європи та європейські системи безпеки. Це підтверджує динаміка відносин з ЕС: Грузія отримує вагомую допомогу як по двосторонніх каналах, так і від ЕС загалом (зокрема тільки грантів, не рахуючи довгострокових кредитів, у 300 млн. євро), ЕС активно підтримує розвиток регіональної співпраці країн Південного Кавказу, особлива увага приділяється кінцевій реалізації проєктів TRACECA та INOGATE, а в рамках програми НАТО «Партнерство заради миру» в червні 2001 року вперше в Грузії пройшли навчання «Кооператив-партнер 2001». Грузія нерідко відігравала провідну роль в координації діялогу трьох країн Південного Кавказу.

Однією з головних цілей грузинської регіональної політики є перетворення цього регіону в зону взаємовигідної співпраці. Іще в лютому 1996 року Е. Шеварднадзе сформулював шість принципів, названих пізніше ініціативою «Мирного Кавказу», які мають стати основою довгострокового миру та стабільності на терені:

- непорушність територіальної цілісності та недоторканість існуючих кордонів;
- захист прав людини завжди й усюди;
- захист транспортних та інших комунікацій і недопущення їх блокування;
- співпраця в справі захисту природи та ліквідації наслідків стихійних лих;

- прояви етнічної та релігійної толерантності, відкидання всіх форм виявлення націоналізму й ксенофобії;
- усіялка підтримка міжнародних проєктів для Кавказу та забезпечення їх безпеки [24].

Ця ініціатива була підтримана, зокрема, в червні 1996 року Азербайджан, Вірменія, Грузія та РФ підписали Деклярацію гармонії, миру та співпраці між народами Кавказу.

Активізація зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних відносин у трикутнику Київ – Тбілісі – Баку розпочалася ще в грудні 1996 року, коли Україна, Грузія та Азербайджан в Одесі підписали тристоронню транспортну угоду та відкрили поромне сполучення Одеса – Поті. Навесні 1997 року в Страсбурзі відбулася зустріч президентів Грузії, України, Азербайджану та Молдови, на якій обговорювалася необхідність посилення співробітництва в чотирикутнику Тбілісі – Київ – Баку – Кишинів. Зокрема, результатом саміту країн СНГ у Кишиневі в жовтні 1998 року стало інституційне оформлення неформального об'єднання ГУАМ (тобто Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова).

Щодо відносин з Україною, то тут варто підкреслити унікальність підписаного в 1998 році Великого рамкового договору «Про дружбу, співпрацю й взаємодопомогу». Уже самою назвою передбачені особливі партнерські взаємини, які Грузія має тільки з Україною.

У 2000 році президентами Грузії та України була підписана Деклярація про поглиблення особливих партнерських відносин між нашими країнами. У документі відмічені необмежені можливості стратегічної співпраці наших країн, і для цього є всі підстави: на особливий щабель ставиться військова співпраця, тільки в США, Туреччині та Україні Грузія має військовий аташат, на українських ремонтних верхах знаходяться чотири кораблі грузинської фльоти, авіаремонтний завод у Севастополі ремонтує сім бойових гелікоптерів ВПС Грузії, грузинська сторона зацікавлена в українському досвіді утилізації боєприпасів та ракетного палива, і, нарешті, до відновлення грузинської ППО будуть залучені заводи вітчизняного ВПК. Є деякі успіхи і в урегулюванні грузино-абхазького конфлікту – третій раунд переговорів проходив у травні 2001 року в Криму, і його можна назвати успішним.

Взагалі, говорячи про безпеку на Кавказі, необхідно звернути увагу на зацікавленість Заходу, а особливо Туреччини, у розміщенні своїх військових сил у цьому регіоні. Гейдар Алієв під час візиту в Туреччину в березні 2001 року заявив, що він не проти розміщення турецьких військових баз в Азербайджані, а повернувшись додома, твердив, що провів з турецькою стороною секретні військові переговори. Як зазначив в інтерв'ю грузинським ЗМІ заступник керівника Служби міжнародних відносин Держканцелярії Грузії Шалва Пичхадзе, присутність в Азербайджані турецьких військовиків могла б слугувати для західних країн певною гарантією захисту їхніх економічних інтересів у регіоні.

Сама Грузія теж не проти продемонструвати свої політичні пристрасті. Наприклад, заступник головнокомандуючого Збройними силами США в Європі армійський генерал Карлтон Фултон перебував у березні 2001 року з офіційною візитою в Тбілісі, у ході якої надавав рекомендації щодо формування національної армії, провів зустріч віч-на-віч з міністром оборони Грузії генерал-лейтенантом Давідом Тевзадзе, під час якої були визначені основні напрямки реформування та подальшого розвитку системи національної безпеки Грузії. Рекомендації американських військовиків стали по суті програмою розвитку ЗС Грузії на найближчі 10-15 років. Вони лягли в основу «Білої книги» Грузії, яка забезпечить прозорість діяльності грузинської армії та визначатиме основні напрямки її розвитку. Подібні «Білі книги» щорічно видаються в усіх західних країнах. Одним із головних напрямків реформування ЗС Грузії є їх сумісність зі стандартами армій країн НАТО [25].

На мою думку, ідею стратегічного партнерства на Кавказі з Грузією слід роз'яснювати людям, інакше, без інформаційно-пропагандивної кампанії організація ГУУАМ залишиться безтілесним фантомом. За п'ять років організація із «нафтового проєкту», механізму узгоджень позицій щодо флангових обмежень та політичної протидії російському варіантові інтеграції постсовєтського простору, про що писали експерти, фактично перетворилася на об'єднання країн навколо проєкту євразійського транспортного коридору. ГУУАМ уявляється таким собі регіональним «люфтом» для геополітичного маневрування та спробою збалансувати російський вплив на просторах СНГ. І громадськість, і еліта бачать у цій організації радше регіональний бізнес-проєкт, ніж військово-політичний альянс.

За 2000 рік поставка товарів України в ГУУАМ складала 2,5% загального експорту, а частка імпорту – відповідно 1,8%. Для порівняння – товарооборот України з чотирма країнами ГУУАМ складає лише 70% товарообороту з Білоруссю або трохи більше половини товарообороту з Туркменістаном. Цікаво, що ідея Збігнева Бжезінського про входження Польщі, Туреччини, Румунії та Болгарії в ГУУАМ у ролі спостерігачів знайшла в Україні позитивний відгук.

Для України ця бльокова структура – досить симптоматичне явище. Вона вказала на можливість реалізації не лише проросійських чи прозахідних орієнтацій країн постсовєтського простору, а й на україноцентричний вектор зовнішньої політики. Особливу увагу слід звернути саме на Кавказький регіон. Жарт одного чеченського командира про те, що скоро Україна і Чечня матимуть спільний кордон, безпідставний. Але реальним є те, що на цей регіон спрямовані наші національні інтереси.

Нещодавно Центральне розвідувальне управління США оприлюднило доповідь щодо майбутніх глобальних тенденцій на наступні 15 років «Глобальні тенденції 2015: діалог про майбутнє з неурядовими експертами». Згідно цього документу, основні тенденції у Кавказькому регіоні до

2015 року не зазнають суттєвих змін. На думку авторів доповіді, у цей період на півдні Кавказу не припинятимуться льокальні конфлікти. Серед кавказьких країн найкращі перспективи розвитку прогнозуються Грузії, яка має «досягти економічної та політичної стабільності», частково за рахунок доходів від транзиту енергоносіїв. Вірменія залишиться в деякій ізоляції. Успіхи Азербайджану в розробці енергетичного сектору не принесуть очікуваного процвітання, країні загрожує економіка з одним сектором і корупція на всіх рівнях [26].

Цілком можливо, що ми маємо справу не з прогнозами ЦРУ, а з його плянами щодо акцентів у зовнішній політиці США, але в будь-якому разі вищезазначені тенденції прослідковуються, і до того ж, подібні прогнози вже не раз виявлялися правдивими.

Держави Прибалтики

Іще на початок 90-х ці країни були ініціаторами створення «чорноморсько-балтицької дуги безпеки» (Україна, Польща, Білорусь, держави Прибалтики), але через десять років ця ідея пішла в небуття. Члени «дуги» обрали власні шляхи геополітичного самовизначення на міжнародній арені. Подібно до України, час від часу вони здійснюють лемент з приводу «загрози зі Сходу» або «зради Заходу», підтримуючи своїм геополітичним становищем. Проте насправді такі дії є неадекватними ситуації, оскільки США та скандинавські країни активно займаються проблемами безпеки в регіоні, не забуваючи запрошувати природного союзника – Росію. Так, Рада Співпраці країн Балтії успішно почала виконувати програми кооперації з проблем екології, боротьби зі злочинністю тощо.

Нішу військової співпраці з Литвою, Латвією й Естонією у великій мірі заповнила Данія (наприклад, створений іще в 1994 році Балтійський батальйон), яка отримала від США своєрідний «мандат на шефство» над прибалтицькими країнами, і особливо активно наполягає на швидшому прийнятті їх до структур НАТО. З іншого боку, неутральні Швеція та Фінляндія нерідко відкрито виступають проти збільшення кількості членів альянсу в Балтійському регіоні. Урядовці Фінляндії вважають, що Литва, Латвія й Естонія з політичних міркувань не готові до подібного членства. У найближчі роки гарантії колективної безпеки вони не отримають через ряд причин. Ці причини названі в праці аналітиків Rand Corp. (США) Р. Асмуса і Р. Нурика, а саме:

- прибалтійські держави не є ключовими в системі європейської безпеки і стабільності на континенті;
- «чуттєвість» Росії до вступу цих країн значно більша, ніж аналогічні кроки інших східноєвропейських країн;
- альянс не бажає надавати членство тим країнам, що мають невирішені проблеми з кордонами і національними меншинами;

- ці країни важко захищати через відсутність «стратегічної глибини» території;
- Калінінград стане «шипом у спині альянсу», якщо прибалтійські держави будуть прийняті в НАТО.

Таллінн, забуваючи про основи сучасного геополітичного устрою Європи – Гельсінські принципи 1975 року, – висунув Росії офіційні територіяльні претенсії відносно земель, які за Тартуським договором належали Естонії з 1920 до 1940 року. Та й соціально-політичний стан Естонії й Латвії можна назвати потенційно нестабільним, адже кількість «відмовників» на отримання громадянства виявилася більшою, ніж 1/3 населення цих держав.

Диверсифікація потоків російського нафтового експорту повинна стати реальністю в найближчі роки. Мова йде про спорудження Балтійської трубопроводної системи, включно з нафтоналивним портом у Приморську, яка дозволить відшкодувати втрати від транзиту нафти через порти Вентспілс та Новоросійськ. Ця система оцінюється приблизно в 650 млн. дол. Особливо серйозно реалізація цього проекту вдарить по економіці Латвії. На думку Федора Шелова-Коведлева, політолога та колишнього заступника міністра зовнішніх справ РФ, у Латвії близько 60% надходжень до бюджету складали саме платежі за російський транзит. І втрата цих виплат за транзит палива через їхню територію викличе значну економічну кризу, якщо не колапс [27].

А директор політологічних програм Центру політичних технологій А. Зудін вважає, що вся ця історія є виключно інструментом політичного тиску, який не може бути продуктивним. У цьому контексті можливі лише символічні дивіденди і деякий пропагандивний ефект, а на політичні результати розраховувати не слід.

Під впливом теорії С. Гантінгтона про культурний поділ регіонів, деякі естонські науковці намагаються зі свого боку аргументувати те, що країни Балтії, разом з Фінляндією та Вишеградською групою, є останнім оплотом західноєвропейської культурної традиції [28].

Естонський аналітик Отт Курс вважає, що естонсько-російський кордон, який по суті відокремлює Європу від Євразії, потребує захисту й контролю. Більше того, за цією логікою Росія автоматично стає неєвропейською країною, тож подальше розширення ЕС на Схід є неконструктивним. Щось подібне заявляв і президент Естонії Леннарт Мері. На його думку, найкращий спосіб подбати про свою безпеку – це інтегруватися в НАТО, бо Росія має стратегічні інтереси на Балтиці, тому намагатиметься будь-що відстояти свої позиції [29].

Серед поміркованіших політиків можна виділити колишнього прем'єр-міністра Естонії М. Сімана та голову комітету парламенту Естонії з питань оборони П. Лорентса, які так представляють доктрину «збалансованої сили»: «... ми переконані, що геополітичне становище Естонії, історичні зв'язки та сучасна політична ситуація дадуть змогу нашій країні

стати мостом, а теорія санітарного кордону не відповідає національним інтересам країни» [30].

Отже, найближчими роками ми будемо спостерігати подальші намагання прибалтійських держав здобути повноправне членство в євроструктурах, водночас робитимуться спроби домовитися з Росією стосовно реекспорту її органічного палива в ту ж таки Європу.

Молдова

Молдова, яка нині змагається з Албанією за статус найбіднішої країни Європи (її зовнішній борг складає 2 млрд. дол.), з року в рік перетворюється на поле великої гри, на якому стикаються амбіції її сусідів – Румунії, України та Росії. Зокрема, хоч українське МЗС визнає територіальну цілісність Молдови, але все частіше акценти переносяться на співпрацю з Придністров'ям, яке до 1940 року входило до складу УРСР.

Під час недавніх переговорів президент РМ В. Воронін запропонував українцям не пропускати товари з ПМР зі старими митними печатками. Україна як гарант у переговорах щодо врегулювання конфлікту не підтримала ініціативу Кишинєва, яку можна розцінювати як спробу економічного тиску на регіон, третину населення якого складають українці. Але річ не тільки в тому, що Київ не просто симпатизує ПМР, є й віддаленіша перспектива: на випадок можливого приєднання Молдови до Румунії лівий берег Дністра природно залишиться за Україною. Тираспіль, враховуючи ставлення Кремля до Вороніна, готовий перейти під крило України хоч завтра.

Румунія ж на лівий берег ніколи не претендувала. Румунський президент Іон Ілієску стверджує, що молдавської нації як такої немає, як і молдавської держави. Є дві румунські держави, кордон між якими в рамках Євросоюзу буде носити відносний характер. У відповідь на це міністр юстиції Молдови Іон Морей у Страсбурзі фактично звинуватив Румунію в експансіонізмі. Київ уважно слідкує за ситуацією і неофіційно підтримує Придністров'я. Ще до 2001 року РФ та Україна сприяли Тирасполю в намаганні отримати максимальний політичний статус. Але з приходом до влади в Молдові комуністів Москва змістила акценти. Тираспіль перейшов з рангу синів у пасинки. У молдавській великій грі починається нова партія.

За даними Валентина Бадріа (Центр досліджень армії, конверсії та озброєнь). Молдова пропонує Києву ремонтувати свої артилерійські системи, але з українських виробників тільки ОАО «Мотор-Січ» здійснило поставку комплектуючих (у невеликих розмірах). У той же час, Молдова успішно здійснює військово-технічну співпрацю з іншими державами постсовєтського простору: наприклад, партію озброєнь поставила в Білорусь, і готова продати ще шість літаків «MiG-29».

Згідно рішень Стамбульського саміту ОБСЄ, виведення російських військ мало бути завершено до кінця 2002 року, однак покищо руху в цьому напрямку не спостерігається. Аналітики вважають, що РФ намагається-

ся тримати в «замороженому стані» внутрішні конфлікти в Кавказькому та Чорноморському регіонах, посилюючи тим самим свою присутність. А Молдова, безумовно, є для Росії стратегічним пляцдармом, що забезпечує їй вплив у південно-східній частині Європи та на Балканах.

Висновок

Питання геополітики є досить актуальними для Чорноморсько-Каспійського простору. У цьому столітті ще не раз будуть вироблятися нові стратегії з боку Європи й Америки, Росії, ЕС та Китаю щодо цього регіону, існує навіть вірогідність виникнення військових конфліктів. Американська політика спрямована на стримання РФ та Ірану, які бажають домовлятися, а не вести війну, що суперечить прямим інтересам Європейського Союзу.

Держави ЕС мають комерційні, а не військові інтереси. Інший важливий момент: Європа надзвичайно зацікавлена в партнерстві з Росією (35% газу, що споживає Німеччина, надходить з РФ), де тепер діють сильні лоббісти, як-от Lucoil та Gazprom, і проводить політику, спрямовану на кооперацію, а не на ізоляцію окремих країн.

О. Пар, експерт Інституту проблем суспільства і політики (Німеччина), вважає, що кордони Європи ХХІ ст. вже визначені – це кордони Ради Європи, куди будуть включені такі країни, як Грузія, Вірменія та Азербайджан. Саме Каспійський регіон у майбутньому стане кордоном Європи, і вона готова підтримувати ринкові реформи в цих країнах через програми TACIS, INOGATE, TRACECA. Водночас держави ЕС вже намагаються не допустити створення нафтових олігархій, які заважали б ринковим реформам на Чорноморсько-Каспійському просторі. Європа зацікавлена в тому, щоб мати з Азією й Чорноморсько-Каспійським регіоном (як Heartland Евразії) спільну систему цінностей.

Усі сподіваються, що за допомогою Шовкового шляху передаватимуться демократичні цінності з Європи через Чорне море – в Азію, а азійські східні цінності – у зворотному напрямку.

У зв'язку з цим конче необхідно переосмислити ті принципи, на яких базувалася зовнішня політика України в 90-х рр. Адже для історії, для міжнародної політики є цінними тільки активні гравці. Обставини української політики повинні мати загальносвітове значення.

На думку київського політолога Д. Корчинського, пророк, на відміну від астролога, не вгадує майбутнє, він його творить. Колись, піднімаючись по Дніпру, апостол Андрій зупинився біля високого берега, щоб проголосити пророцтво. Дві тисячі років тому українці були такі самі, як і сьогодні: багато хто з них переконував апостола – буцімто і берег звичайнісінький, і населення неоковирне, і атмосферний тиск несприятливий. Проте апостол вчинив не так, як вчиняють сучасні українські політики. Він не принижував нашого берега, він прорік, що тут буде місто, яке пануватиме над цією землею. Маючи на увазі Київ.

Примітки:

14. Курдаскеров В. Казахстан меняет ориентацию. www.versii.com 02.11.01.
15. Имперский сборник. – № 1: Республика Казахстан. Геополитические очерки. – М., Русский комитет при председателе Либерально-демократической партии России, 1997. – С. 74-79.
16. Грозин А., Хлюпин В. Национальная безопасность Казахстана: Проблемы и перспективы. – М., Институт диаспоры и интеграции (Институт стран СНГ) / Объединение «Переселенцы из Казахстана в России», 1998. – 30 с.
17. Хлюпин В. Геополитический треугольник: Казахстан – Китай – Россия. – М.: Международный евразийский институт экономических и политических исследований (Вашингтон), 1999. – 269 с.; www.iicas.org/AIBOLIT/publ/Vedenie.htm.
18. Лужецкий П. Туркменистан: наркотранзит в законе // Корреспондент. – 2002. – № 4 (12 апреля). – С. 34-35; або: <http://www.korrespondent.net>.
19. Marshall R. Singer. Weak States in A World of Powers: The Dynamics of International Relationships. – NY: «Free Press», 1972. – P. 263.
20. Rothsten R. Alliances and Small Powers. – NY: Columbia University Press, 1968. – P. 1.
21. Касенов У. Безопасность в Центральной Азии. – Алматы: Университет «Кайнар», 1998. – С. 54-55.
22. Steve LeVine. Upheaval in Caucasus, Central Asia comes as no surprise // Eurasia Insight. – 2001. – December 30.
23. Meena Singh Roy. Russia and Central Asia: problem and prospects // Strategic Analysis. – 2001, June (Vol. 25, No. 3).
24. Будрак В. Україна – Грузія. В одній обіймі // Дзеркало тижня. – 2001. – № 4 (328). – 27 січня.
25. Анзор Цинамдзгршвили для Kavkaz. Org. 27.03. 2001 року.
26. Дуда А. Прогнози і «просто прогнози»: глобальні тенденції 2015: світ очима ЦРУ // Українське слово. – 2001. – Ч. 7 (15-21 лютого). – С. 9.
27. Гунский А. Удушение стран Балтии началось. – <http://vesti.ru/daynews/2000/-09/12/30baltic/>.
28. Lauristin M. (1997) Contexts of transition, in return to the Western world. Cultural and political perspectives on the Estonian post-communist transition, eds M. Lauristin, P. Vihalemm, K. E. Rosengren, L. Weibull, p. 25-40. Tartu likooli Kirjastus, Tartu.
29. Berg E. Writing post-soviet Estonia onto the modern world // Columbia international affairs online. – December 1999 (Copenhagen peace research Institute).
30. Там само.

Сергій Вакулишин

Київ у роки Другої світової війни*

Більшість киян і досі не знає, який об'єкт у довоєнній столиці УРСР був найбільш засекреченим. Напівзруйнований, нині він знаходиться неподалік станції метрополітену, посеред незмінного мальовничого урочища, на стрімкому схилі стародавньої річечки. Старші люди розповідають, що не так давно там була «дача Хрущова». У другій половині 30-х років казали пошепки: «дача Любченка».

Кращого місця годі шукати: дубовий гай, по периметру будівля оточена залізничними артеріями та військовим містечком навчальних таборів. Головний в'їзд на дачу Голови РНК – навпроти летовища чи не найсекретнішого київського підприємства – Заводу № 43. На південних підступах – містечко танкового з'єднання резерву головного командування РККА. Тил дачі надійно прикрито пунктом протиповітряної оборони, а далі – аж до Пушча-Водицького узлісся – володіння танкодрому... Як бачимо, про убезпечення від ворожих шпигунів і терористів подбали заздалегідь. На звичайний трамвай надії ще менше: кінцева зупинка маршруту Лук'янівка-Сирець називається «дезстанція» (!), а вагони святошинського напрямку завжди переповнені робітниками гігантів машинобудування та військовими.

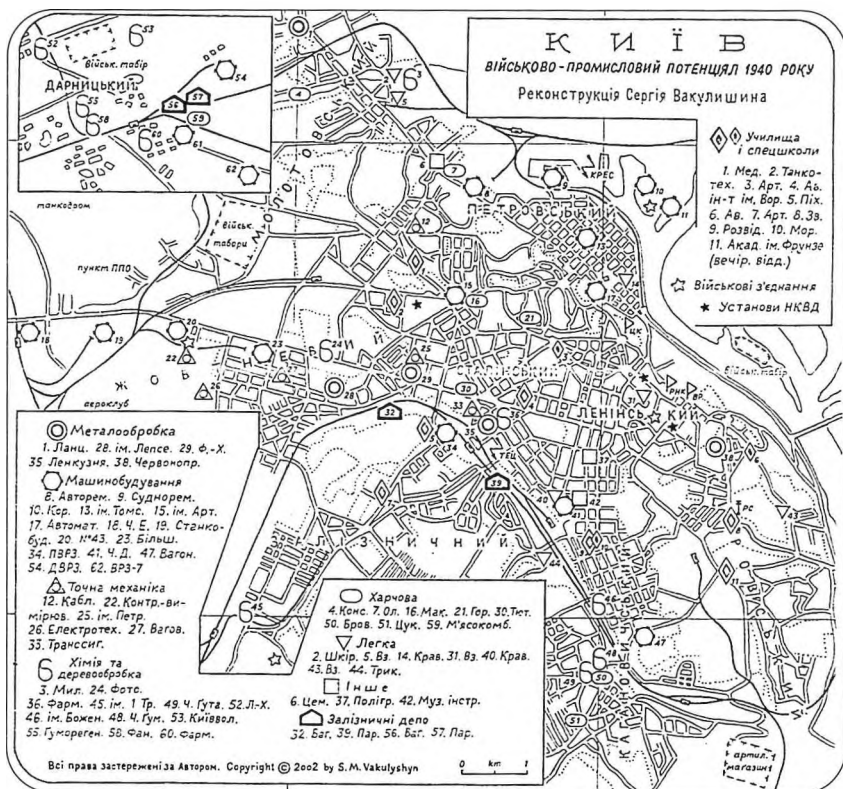
Початок 3-ї «п'ятирічки» в Києві ознаменували перетасовкою керівників вищого рангу: 36-річного Ватутіна призначили начальником штабу військової округи, перетвореної на «особливу»; Хрущова прислали з Москви замінити Косіора на посаді партійного намісника УРСР; розстріляли наркома Затонського; з посади голови ВКЦВК зняли Петровського. У центрі міста найменували вулицю на честь живого генсека виконкому комуністичного Інтернаціоналу – Димитрова.

Також символічними є назви нового адміністративного району (Залізничний) та комсомольської газети («Сталінское Племя»). Завершено помпезну будівлю НКВД, проте оселився в ній Раднарком. Це – також у дусі часу: «великий терор» закінчено, пора думати про справу. А головна справа в комуністів – це світова війна («революція»).

Майже всі основні київські події 1939 року засвідчують: готуємось до війни, до війни готові, до походу на захід готові! Ось ці факти:

1. Створено військове медичне училище.
2. Створено вагонове депо станції Київ-Пасажирський.

* До тексту додано ілюстрації Георгія Малакова із книги: Малаков Д. Київ: 1941-43: Фотоальбом. – Київ, 2000.

3. Споруджено шляхопроводи на західній автомобільній магістралі – Берестейському шосе.

4. Відбулися прем'єри опери «Перекоп», кінофільмів «Щорс» та «Істребітелі».

5. Створено студію хронікально-документальних фільмів.

6. Засновано ансамбль пісні й танцю УРСР під орудою П. Вірського.

Пункти 1-5 – для «внутрішнього» вжитку. Шостим пунктом належить відволікати увагу «визволених» братів від деяких болісних операцій на окупованих землях. Отже, «в дальокій край товарищ улітає...»!

Георгій Жуков згадував: «... Я дивився на безтурботних рідних і товаришів, що мене проводжали, на Москву, на радісні обличчя москвичів і думав: Що ж буде з нами? Багато хто цього не розумів. Мені зробилося кепсько, і я не міг стриматися. Я вважав, що для мене війна вже почалася. Але, зайшовши до вагону, одразу відкинув сентиментальні почуття».¹

1. Цит. за: Соколов Б. Тайны второй мировой. – Москва. 2000. – С. 54.

Що саме Сталін сказав Жукову в червні 1940 року, напередодні від'їзду генерала до Києва, чому командувач прикордонної округи на мить втратив самоконтроль?

Спробуємо знайти відповідь на це питання.

Передусім зазначимо, що советський генерал № 1 – Жуков – почав працювати в столиці УСССР у щойно реконструйованій будівлі штабу військової округи – неокласичному палаці, який по війні переробили для ЦК (від 1992 року він став приміщенням президентської адміністрації. Ватутіна Жуков відпустив до Москви, адже протягом трьох років той встиг ретельно спланувати різні комбінації «визвольних» операцій. Тепер належало прискіпливо перевірити готовність до їх проведення.

Найбільше задоволення командувач отримав під час споглядання щойно спорудженої другої черги промислового гіганта (він був майже непомітним за лівобережними сосняками) – Дарницького вагоноремонтного заводу. Відтепер тут почали збирати ті самі «товарні» залізничні вагони, які уможливлювали стратегічне перекидання військової техніки, пального, «живої сили», провіанту й амуніції.

Разом з тим, інші кроки Жукова можуть здатися незбагненними. Наприклад, незрозумілим є знищення базованої в Києві Дніпровської флотилії, котру було створено дев'ять років перед тим, щоб убезпечитись від форсування ріки та наведення тимчасових переправ. Ще в Москві Жуков ознайомився з довідкою, у якій зазначалося: флотилія налічує 120 бойових кораблів і катерів, включно з вісьмома потужними моніторами з бронею понад 100 мм і гарматами калібру 152 мм. Крім того, Дніпровська військова флотилія мала свою власну авіацію, берегові та зенітні батареї. Як слушно зауважив В. Суворов, лівий берег Дніпра є дуже зручним для дій річкових бойових кораблів. Адже тут безліч островів, проток, затонів, рукавів, які дозволяють бойовим кораблям, включно з найбільшими, ховатися від противника й завдавати несподіваних ударів, унеможливлюючи спроби форсування.²

У Києві в 1940 році суттєво змінився соціальний склад цивільного населення,* порівнюючи, наприклад, з 1932 роком.³ Якщо раніше робітників** нараховувалось 136 тис., то тепер – майже 200; службовців налічувалось 90 тис., тепер стало – 110, щоправда, остання цифра не включає особливої касты службовців – високих номенклатурників. 1932 року їх тут не було, оскільки столиця УСССР мала осідок у Харкові. На 1940 рік кількісно апаратники становили не менше 70 тис. Невідомо звідки вири-

2. Суворов В. Ледокол. – Москва. 2001. – С. 137.

* Нижче наведені результати підрахунків автора статті.

3. Київ та його приміська смуга: статистично-економічний довідник. – Київ, 1932. – С. 115.

** Тут і далі йдеться про самодіяльне населення.

нув легіон пенсіонерів та непрацюючих: раніше їх кількість визначалась у 19 тис., а тепер – наближалася до 200 тис.!

І, нарешті, ще одна дивина: вісім років тому студентів-стипендіатів було 41 тис., а тепер – менше 29 тис. Невже червоний режим УРСР не потребував нових молодих пролетарських фахівців? Очевидно, запланована кількість **цивільних** спеців дійшла оптимуму. Новий етап – воєнний – потребував фахівців із військової справи. У Києві 1940 року її опановують щонайменше 25 тис. курсантів.

Лише нині, готуючи матеріяли для цієї статті, я збагнув, для кого в тому році гостинно відчинив двері київський театр естради! Не для затурканих робітників промисловости, обплутаних драконівськими постановками Москви, не для заляканих службовців нижчого рангу і, ясна річ, не для напівголодної і напівобірваної інтелігенції (вчителів, лікарів і науковців – разом 10 тис. осіб). Без театру естради нудьгували військовики, центральний апарат НКВД, вища номенклатура і, напевно, отой потужний корпус непрацюючих дружин та пенсіонерів. Погодьтеся, один такий театр для кількох сотень тисяч громадян – це небагато!

Отже, добігала кінця підготовка до нового етапу війни. На початку 1941 року було проведено й кілька косметично-ідеологічних заходів: присуджено Сталінську премію творцям Будинку Верховної Ради, засновано журнал «Україна», російському драмтеатрові присвоєно ім'я Лесі Українки (?!), створено кіностудію науково-популярних фільмів. Завершувалась реконструкція найбільшого в місті Червоного стадіону: урочисте відкриття споруди з новою назвою «Стадіон ім. Хрущова» було призначено на 22 червня.

Але головна подія першої половини року сталася віддалік поживавлених кварталів, на Рибальському Острові. Там без зайвого галасу, у присутності значної кількості поважних замовників (у військових одностроях і в цивільному) були спущені на воду перші зразки нової продукції корабельні: річкові дизельні танкери та морські гвинтові буксирні пароплави... Погодьмося, що блискучий плян майбутнього генераліссимуса і новоспеченого прем'єр-міністра передбачив усе до дрібниць.

Проте інша тоталітарна імперія нав'язала свою нецікаву гру. 22 червня замість стадіону київські юнаки попрямували на призовні пункти, вказаних у повістках військових комісаріятів. Почався призов чоловіків до лав РККА та фльоти. Більшість робітників, службовців та студентів (близько 90 тис.) була відправлена в діюче військо. Із 30 тис. осіб організували загони народного ополчення, 7 тис. 500 – залишилися в місті й околицях у складі партизанських загонів та винищувальних батальйонів.

З підприємств до війська йшли не лише чоловіки, а й жінки. Так, на кравецькій фабриці ім. Горького піти на фронт зголосилися 100 дівчат. Легка промисловість Києва дала фронтові таку ж кількість призовників, що й металообробні заводи. Найменше людей було забрано із заводів точної механіки, найбільше – з підприємств важкого машинобудування.

Пересічно частка призовників промислових підприємств коливалася між чвертю і третиною. Найбільшу кількість (близько 9 тис. осіб) дала промисловість Петровського району.

Так проминув червень. У липні розпочалась т. зв. евакуація.

Л. Малюженко у звіті «Київ за 1942 рік» писав про «евакуацію з міста установ, заводів та підприємств із працюючими та їх родинами, примусове виведення з міста молоді обох статей віком від 14 років та чоловіків віком до 50 років...».⁴ Советський військовий інженер Р. Уманський згадував, що евакуювалися дружини й діти офіцерів,⁵ а відомий свого часу письменник А. Кузнецов свідчив: «Мого друга, років 15-ти, евакуйовано з училищем фабрично-заводського навчання. [...] Вчителів організовано не евакуювали».⁶ Київський поет Ніколай Ушаков у роки хрущовської «відлиги» справедливо зауважив, що далеко не всі кияни встигли евакуюватися,⁷ маючи на увазі той контингент, якому було приписано це робити. Приблизні підрахунки показують, що виїхали з міста понад 30 тис. службовців, стільки ж – непрацюючих (вірогідно, дружин чиновників та офіцерів, номенклатурних пенсіонерів), удвічі більше – працівників вищих органів УСССР, понад 100 тис. дітей та юнацтва (дошкільного і шкільного віку, учнів професійних шкіл, студентів).

Найбільше уваги Москва приділяла вивезенню промисловости. Починаючи з 7 липня*⁸ протягом двох місяців у Києві було демонтовано й відправлено в різні райони східних областей СРСР 197 великих підприємств,⁹ у тому числі 64 заводи союзного підпорядкування.

Пересічна кількість робітників та інженерів, вивезених разом з матеріальними цінностями, становила понад третину особового складу. На металообробних заводах та підприємствах важкого машинобудування – близько половини, на підприємствах легкої промисловости – шоста частина і значно менше – у харчовій галузі. Наприклад, з найбільшого київського заводу, Дарницького вагоноремонтного, евакуювалося кілька тисяч працівників, з Червонопрапорного – 2 тис. 500 осіб, з заводу контрольно-вимірювальних приладів – 100, з фанерного – жоден. Промислові підприємства Жовтневого району відправили на схід найбільшу кількість робітників – 10 тис.

Очевидно, усі вісім залізничних станцій Києва були перевантажені, комплектуючи щодоби 5-6 ешелонів з устаткуванням заводів і фабрик,

4. Малаков Д. Київ: 1941-43: Фотоальбом. – Київ, 2000. – С. 58; Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 157.

5. Уманський Р. На боевых рубежах. – Москва, 1960. – С. 52.

6. Кузнецов А. Бабий Яр. – Киев, 1991. – С. 21, 44.

7. Ушаков Н. Повесть быстroteкущих лет. – Киев, 1981. – С. 79.

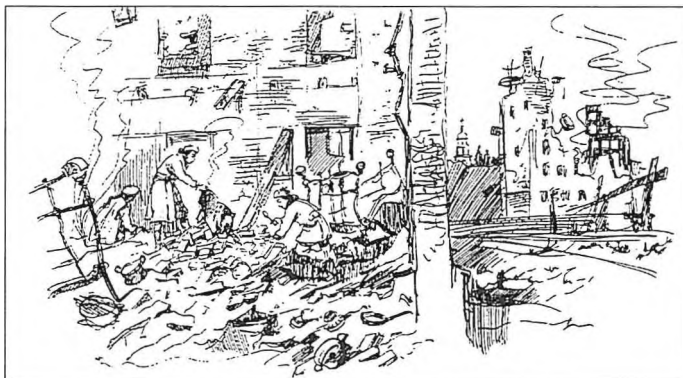
* Ідеться про лавиноподібний етап евакуації; вивезення такого військового монстра, як Червонопрапорний завод, почалося вже 29 червня.

8. Арсенал ім. Леніна: 1764-1964. – Київ, 1964. – С. 141.

9. Історія міст і сіл УРСР: Київ. – Київ, 1968. – С. 393.

сировиною, залишками продукції тощо. Відправлялися й позачергові (суто військові) ешелони... Частину обладнання заводів і людей вивозили рікою – до Дніпропетровська (це достовірно відомо про корабельню і курсантів військових спецшкіл).

Починаючи з другої декади липня, коли німецьке військо стало на західному березі річки Ірпінь (21 км від центру міста), НКВД здійснює специфічні заходи. Є відомості, що в цей період було розстріляно 15 тис. советських в'язнів, доставлених сюди з різних областей України. Зокрема,

за таких обставин закінчили свій земний шлях священник Андрій Бандера та оперний співак Михайло Донець. Трупам розстріляних, як відомо, ножами вивозили за Дніпро, в сумнозвісний ліс за хутором Биковня.

Водночас у самому Києві було започатковано діяльність «тимурівського» загону – за ім'ям головного героя повісті Аркадія Гайдара, живої легенди советської літератури для дітей. Дівчача частина цього загону, базованого в кінотеатрі на центральній вулиці, допомагала доглядати малюків жінок-робітниць, сортувати листи фронтників. Хлопцям доручили обстежувати горища будинків (невдовзі нібито надійшла подяка від «самого Будьонного» за те, що члени загону виявили замаскований кулемет) і уважно придивлятися до підозрілих зустрічних. Вершинним епізодом шпигуноманської гри стало припровадження до міліційного відділку самого автора «Тимура та його команди», коли той приїхав до Києва як власний кореспондент московської газети: підлітки зауважили «буржуйську» трубку в роті дивного військового без значків у петлицях.

Утім, це було вже в серпні, коли німці почали перевіряти міцність советської оборони. Невідомий свідок змальовує атаку 37-ї частини советської армії Андрія Власова на висоту під Києвом, яку зайняли німці, причому його опис у деталях збігається з розповіддю советського офіцера. Обидва згадують і безглузду артпідготовку повз німецькі позиції, і атаку густими хвилями, у ході якої багато людей загинуло під обстрілом ні-

мецьких кулеметів, і невідомого командира, який безуспішно намагався підняти своїх людей поки в нього не влучила німецька куля. Такий штурм другорядної висоти тривав три доби без перерви. Німецьких вояків понад усе вражав той факт, що, коли гинула вся хвиля наступаючих, поодинокі солдати продовжували бігти вперед.¹⁰

Відтак сталося те, чого, мабуть, найбільше боялося командування советського фронту. Напередодні 8 серпня штурмові групи німців обійшли стали вогневі споруди Київського укріпленого району поблизу Кончі-Заспи й проникли вглиб советської оборони.¹¹

Ясна річ, цьому передувало знищення вогневих споруд. Залізобетонні точки могли бути зруйновані лише гарматами дуже великого калібру (понад 150 мм), і то за умови, якщо вдарити зблизка.¹² У серпні 1941 року в південному секторі КиУР німці підтягнули осадні гармати й почали планомірне знищення вогневих споруд, розстрілюючи їх практично впритул.¹³

У вересні в Києві советське командування вперше застосувало секретну зброю НКВД – радіокеровані міни. Спочатку в такий спосіб висадили в повітря залізничну станцію Пост-Волинський, тільки-но туди прибули перші німецькі ешелони. Надалі об'єктами експериментів стали печерська цитадель XVIII ст., мости через Дніпро та (про що найбільше відомо) квартали Хрещатика. Орест Субтельний констатував, що із відступом советських військ Київ зазнав страшніших руйнувань, ніж із наступом німців.¹⁴

Існування сітки організованих нацистами концентраційних таборів є історичною реальністю. Найбільшим у Києві був Дарницький фільтраційний табір. Через нього пройшло до 300 тис. осіб. Звідти в'язнів – полонених червоноармійців – розсилали по філіях у Києві та області. Понад 25 тис. військовополонених та цивільних осіб загинуло в Сирецькому концтаборі. (Його було обладнано на місці советських військових таборів. Усі будівлі розібрали, натомість вирили кілька рядів землянок).¹⁵

Виявляється, імпровізований табір військовополонених існував у колишній садибі НКВД, на вулиці 25 Жовтня (Інститутській). Там перебувало кілька тисяч осіб, які працювали в місті на відбудовчих роботах. Через брак їжі та хвороби смертність була надзвичайно високою. Труп за конували там же, у дворі.¹⁶

Географія інших таборів виглядає так: у місті – Шулявка (понад 8 тис. військовополонених), Солом'янка. Видубичі, на околицях – Передмостова Слобідка. Жуляни, Мишоловка, Пуща-Водиця. Нещодавно доктор Іван

10. Соколов Б. Тайны второй мировой. – Москва. 2000. – С. 260.

11. Подвиг на віки: Місто-герой Київ. – Київ. 2000. – С. 33.

12. Суворов В. Последняя республика. – Москва. 1997. – С. 402.

13. Вартові героїзму і звитяги: Київський укріпрайон. – Київ. 2001. – С. 87.

14. Субтельний О. Україна: історія. – Київ. 1992. – С. 400.

15. Подвиг на віки: Місто-герой Київ. – Київ. 2000. – С. 61.

16. Там само.

Білас відшукав архівний документ, з якого видно, що влітку 1942 року було знищено 50 тис. українців – в'язнів табору поблизу Кухмістерської слобідки (у тому числі 15 тис. жінок і дітей) шляхом щеплення тифозної сироватки...

Значно пожвавилось українське життя восени 1941 року. Сталінських владних і репресивних органів уже немає. Гітлерівські репресивні органи ще не лютують. 80 відсотків киян – етнічні українці.* На організаційних зборах міської Управи було обрано міського Голову. Вжито заходів щодо відновлення діяльності Української Академії Наук. Проведено установчі збори Української Національної Ради та Спілки українських письменників. Враховано матеріяльні та духовні запити населення: відкрито біржу праці та український драматичний театр. Уперше в ХХ ст. карта міста збагатилася такою звичною тепер назвою, як Шевченківський район (за комуністів ця адміністративна одиниця називалася Молотовським районом).

Нарешті, в той незабутній час сюди приїхали Олена Теліга й Улас Самчук. Відбулися їхні київські дебюти: Самчука – «Нарід чи чернь?» у місцевій газеті, Теліги – «Прапори духу» в заснованому нею виданні «Література і мистецтво».

Проте погіршилися настрої широких українських верств узимку. Німці силою припинили діяльність Українського Червоного Хреста, закрили всі школи (навчання в клясах тривало приблизно півтора місяців), через «крайній націоналізм» ліквідували газету «Українське слово», розпустили труп українського драматичного театру, закрили установи Української Академії Наук, арештували кількасот українських інтелігентів,

* Якихось десять років тому цей показник ледве наближався до 60, двадцять років тому – близько 15.

26 службовців міської управи та її Голову. Найвідоміший факт з того періоду – це арешт Олени Теліги в підпільному приміщенні Української Національної Ради, де вона готувала перші випуски журналу «Розбудова нації». 21 лютого в будинку гестапо її було розстріляно.

Утім, основна частина киян (понад 60 тис. робітників, 40 тис. службовців, 95 тис. дітей, понад 150 тис. пенсіонерів і непрацюючих¹⁷ не переймалися проблемами політики, науки чи мистецтва, вони прагнули одного – вижити. Наприклад, в одному з тодішніх адміністративних районів – Святошинському – працювало дві крамниці споживчої кооперації «Вільне Життя», три ларки та дві їдальні. За період від 1 січня до 1 березня 1942 року було продано краму на 105 тис. карбованців (90 відсотків – хліб). При цьому споживче товариство мало збитків на 39 тис. крб.¹⁸

Підприємства району пропонували святошинцям вози, сани, відра, запальнички, бактеріяльні добрива, квіти, розсаду, лікарські рослини, безалкогольні напої, папір, канцелярське приладдя. Відремонтувавши два верстати, припинив роботу Станкобуд. Уся продукція різниці надходила на ковбасну фабрику для німецького командування. Кількасот робітників працювало на святошинських торфозробках за завданням військових властей.¹⁹

Деякі висновки щодо тогочасного життя можна зробити на основі нижченаведених даних.* Найбільша платня робітників і службовців становила 500-800 рублів / карбованців.** Плата за квартиру (однокімнатна на околиці з двома мешканцями) – 2 крб. Допомога на похорон від районної управи – 100 крб. Щоб уникнути вивезення до Німеччини треба було дати хабар у розмірі 3-15 тис. крб.

Зголоднілий киянин купував білий хліб за 90-250 крб., картоплю – за 10-27, сало – за 400-600, м'ясо – за 87-240, крупу – за 65-180 крб.*** За один грам солі правили один карбованець, за літр молока – 25 крб.

За пару валянок треба було віддати 109 крб., за кожух – 530 крб. На лікування витрачали менше, ніж на коробку сірників (10 крб.): плата лікарів за прийом у поліклініці становила 5 крб., ліки там коштували 1 крб.

У другій половині того місяця, який розпочався загальноміським мітингом з нагоди Дня Праці (більш приземленіше, ніж Перше Травня большевиків), припинив свою діяльність комуністичний підпільний міський комітет. Надалі групи підпільників з-під стягу НКВД регулярно чинили якісь диверсії (наприклад, у вересні вбили київського гавляйтера), але розгорнути широкий рух їм не вдалося. Нинішні дослідники вказують, що за весь період ні-

17. Малюженко Л. Київ за 1942 рік. // Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 165-166.

18. Держархів Київської області, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 152, арк. 13, 14.

19. Там само, арк. 8, 14, 18.

* За спогадами А. Кузнєцова, Г. Лук'янової, І. Хорошунової, звітом Л. Малюженки архівними документами.

** Обмін советських грошей на українські карбованці відбувся в липні.

*** Ціна за кілограм.

мецької окупації в складі комуністичного підпілля і партизанських груп перебувало близько 1 тис. 500 осіб. Їхні втрати визначаються так:

- загинули під час виконання бойових завдань – 369,
- загинули у гестапо або концтаборі – 522,
- померли від ран – 10;
- пропали безвісти – 32.²⁰

Натомість улітку 1942 року сталась подія, яку радо сприйняв увесь Київ. Це – відкриття стадіону з революційною назвою «Український» (у комуністів – ім. Хрущова). Того урочистого дня глядачі побачили виступи: гімнастів, боксерів, легкоатлетів. Найбільше пожвавлення викликав футбольний матч, у якому з рахунком 6:0 виграла місцева команда «Старт» у збірної німецьких залізничників. У кількох матчах червня-серпня (крім «Українського», вони проходили на стадіоні, що на Керосинній вулиці) брали участь: з боку господарів поля – команди «Старт», «Рух», «Спорт», з боку гостей – команди німецької артилерійської частини, німецькі «PGS», «Flakelf», угорські «Wal», «Szego», а також збірна угорського гарнізону.

У документах німецької поліції безпеки і служби безпеки активно вживається сполучення слів «Український рух опору». Відомо, що в Києві розгорнула діяльність ОУН. Українські підпільники не припинили роботи й після загибелі крайового провідника Дмитра Мирона-«Орлика» в липні 1942 року. Ще через сім місяців бандерівська група за допомогою летючок вела активну нелегальну пропаганду. Наприкінці літа відбувся підпільний з'їзд членів Спілки Визволення України та Спілки Української Молоді. Духовне оновлення українців з лютого 1942 року очолила Автокефальна Православна Церква.

Олег Ольжич, який перебував у Києві в цей період, виявив себе яскравим представником українського підпілля та національної культури. У числі легальних культурних подій слід згадати: відкриття Опері (напередодні нового 1942 року) та художнього сальону Ф. Кричевського (перед Різдом), урочисті концерти пам'яті Т. Шевченка та М. Лисенка (березень), концерт клясичної музики студентів консерваторії (червень), художню виставку-продаж творів визнаних і молодих малярів, графіків, скульпторів (серпень), відкриття чергового оперного сезону (вересень 42-го), другу художню виставку (червень 43-го).

Подальший перебіг подій припинив мистецьке життя Києва. 10 травня 1943 року советська авіація здійснила перший масований наліт на місто. Бомбардувалися залізничні об'єкти, але в результаті постраждали житлові квартали, Політехнічний інститут. Загинуло 18 киян, яких з особливими почестями поховали на Микільській Слобідці та Лук'янівському цвинтарі. У серпні ситуація на фронті змусила німців розпочати спорудження фрагментів свого «Східного валу». 22 вересня бої точилися вже на Дарницькому пляцдармі німецьких військ.

20. Подвиг на віки: Місто-герой Київ. – Київ. 2000. – С. 135. 136.

За кілька днів трагедія спіткала мешканців Троєщини, Вигурівщини та інших лівобережних сіл. Гітлерівці вирівнювали місцевість, щоб розвідувальні чи штурмові підрозділи Червоної армії не змогли підійти не поміченими.

Було це так. У Троєщину стрімко вїхала вантажівка з десятком автоматників у чорній формі. Ранкову тишу прорізали різкі черги пострілів. Мить – і вже спалахнула перша хата. За кілька хвилин село горіло, як свічка. Вигурівцям трохи пощастило. Коли запалала Троєщина, вони швидко все зрозуміли. Тікали в ліс із малими дітьми, захопивши із собою найнеобхідніше – їжу й одяг.

Багатьох із тих, хто подався на луки до Дніпра, німці захопили й погнали на Київ. Порятувалися селяни, які тікали в місцеві болота й ліс. Вигурівщина і Троєщина горіли три доби.²¹

Дедалі частіше із-за осінніх хмар виринали бойові літаки обидвох сторін, і над містом зав'язувалися повітряні бої. Один із таких жовтневих двобоїв увійшов до переліку воєнних рекордів. Тоді за день було здобуто найбільшу в Другій світовій війні кількість перемог повітряного аса: майор Еміль Лянґ на Me-109 збив 18 літаків (найвірогідніше, советські Як-9).²²

У листопаді, як відомо, Червона армія відвоювала Київ. Командування 3-ї советської танкової армії, ідучи на прорив, наказало розпочати атаку в надзвичайно складних погодних і тактичних умовах. О 20-й годині 4 листопада з Пуща-Водицького лісу вдарило яскраве світло. Це з увімкнутими фарами рушили в атаку танкові бригади. Водночас хвиля світла, брязкіт гусениць і виття сигнальних сирен прокотилися західніше, вздовж Гостомельського шосе.²³ Така нічна атака приголомшила німецьке військо і змусила його відійти на південь.

Скоро до міста почали пішки повертатися кияни, котрих німецька влада примусила залишити найнебезпечнішу, як вони гадали, трикілометрову зону поблизу Дніпра. Перечікували люди за лісами, за річкою Ірпінь. Тепер «одні переходять її, часто з дітьми на руках, пловучими колодами,

21. Діброва В. Пам'ять // У кн.: Дзвони пам'яті. – Київ. 1985. – С. 153-154.

22. Чертова дюжина асов Люфтваффе. – Минск. 2000. – С. 433.

23. Корольов В. Попереду атакуючого ешелону // У зб.: У битві за Київ. – Київ. 1973. – С. 192.

інші – через міцні сосни, звалені саперами. Усі тримаються розмінованого залізничного полотна, почувши кулемет, злітають з насипу, відлежуються серед вбитих коней...».²⁴

Київські новини радували тих, хто повертався: «... місто в основному вціліло, робота є для всіх, а на картки дають покищо по двісті грамів хліба на їдця».²⁵

Проте фронт був ще недалеко, якийсь час німецькі дивізії загрожували контрнаступом. Тож військова комендатура зажадала від міського уряду прийняття спеціального рішення (за номером два!): «... Всі яхти, гребні судна, моторові човни й катери як з моторами, так і без моторів, плоскодонки, дуби моторові й весельні надалі [...] закріпити за міськрадою [...] Організувати оперативну групу з під'йому суден з води, перенесення в безпечне місце...».²⁶

Республіканські міністерства працювали в Харкові, тож урядову телеграму представник міської влади направив саме туди: «Києві функціонує 1-е грудня: шкіл початкових 5, неповних середніх 19, середніх 42 [...] Кількість учнів 12000. Дитячих будинків 5, дітей 450. Дитячих садів 29, дітей 1800 [...] Палац піонерів, дитячий приймальник-розподільник 200 дітей. Кількість лікарень 13, ліжок 2030 [...] Ясел 9, місць 450 [...] будинків дитини 3, місць 275 [...] Будинків інвалідів 5, у них інвалідів 500 осіб, із них дітей 75...».²⁷

Під кінець року, на той час, коли фронт посунувся на захід і атмосфера в місті стала надійнішою (доблесні чекісти стратили кілька тисяч українських інтелігентів, які «співпрацювали з фашистами»), до Києва прибули

24. Ушаков Н. Повесть быстротекущих лет. – Киев, 1981. – С. 83.

25. Малаков Д. Оті два роки. – Київ, 2002. – С. 288.

26. Держархів Києва, ф. Р-2, оп. 1, спр. 14, арк. 118.

27. Там само, арк. 144.

функціонери центральних органів влади й управління УССР з обслугою та членами сімей. Кількість жителів одразу зросла ледь не на третину.

Міське господарство відроджувалося буквально з нуля. У листопаді було введено комутатор на 100 абонентів. На початку 1944 року вулицями пішов вантажний трамвай (шість пасажирських маршрутів відкриють улітку), введено в дію дві турбіни теплоелектроцентралі. Навесні запрацювала значна ділянка водогону. Тоді ж міська рада запропонувала організаціям сприяння обороні активізувати розмінування та збирання залишків бойової техніки на терені Києва та його околиць.

З 20 січня тричі на тиждень (понеділок, середа, п'ятниця) проводиться загальне військове навчання. У рішенні міської ради зазначалося: «Відповідно до вказівок Військової Ради КВО до навчання притягнути всіх громадян-чоловіків 1927 року народження і весь склад, які не навчались, 1925-26 років, і старших років до 50 р. – до строевої служби [...] Загально-військове навчання проводити без відриву від виробництва».²⁸

Навесні розпочалися справжні бойові дії. Ідеться про київську Дніпровську флотилію, сформовану торік із 140 одиниць військових суден. Щоправда, воювала вона далеко від Києва.

У місті ж кияни при звичаювалися до нових цін:* півкілограмова біла хлібина – 200 руб., склянка цукру – 100, шкільний підручник – 40-60, учнівський зшиток (12 аркушів) – 25, порція морозива – 10, одна шоколадна цукерка – 8 руб. Заробіток шкільних працівників Сталінського району становив: до 800 руб. – директора, до 600 – військового керівника, до

28. Там само, арк. 119.

* За спогадами О. Новицької.

450 – піонерського вожатого, до 350 – завідувача кабінетом, 120 руб. – швайцара, кочегара, вартового.²⁹

Ось такі життєві реалії побачили громадяни, вивезені з цього міста два з половиною роки тому. «З Уфи, де жили евакуйовані, ми повернулися до Києва 8 березня 1944 року. Їхали в теплушці два тижні. Це був перший ешелюн з Башкирії, він віз до Києва сім'ї партизанів», – згадувала Валентина Малишко,³⁰ дочка українського поета.

З початком 1945 року нове явище спостерігали кияни в різних куточках міста: як робоча сила використовувались інтерновані німецькі вояки, яких прибуло близько 16 тис. На нараді у голови міськвиконкому передбачалося для них «заздалегідь робити землянки... Норма житлової площі 1,2 м² на людину [...] Можна заселяти по 50-60 чоловік разом. Нари, безперечно, потрібно зробити, а постільними предметами може не забезпечувати, оскільки в райвиконкомках їх і без того не вистачає...».³¹

Спершу полонені розчищали вулиці, промислові території, працювали на об'єктах тресту приміського господарства тощо. Навіть брали участь у коригуванні міського рельєфу; зокрема, їхніми силами було зрізано шпиль Чорної гори, через яку згодом проклали автомобільну дорогу від Звіринця до Деміївки. Потім упродовж десяти років німці споруджували казарми, заводські корпуси та ошатні житлові будинки. На вищезгаданій нараді 1945 року підкреслювалося, що інтерновані вояки «мають бути розбиті на батальйони чисельністю від 750 до 1200 осіб... Батальйони повинні перебувати за дротом або парканом. На роботу батальйони виводять під охороною в складі 26 чоловік».³²

Можливо, один з таких батальйонів перестрів чільний советський письменник Ілля Еренбург під час приїзду до Києва в липні 1945 року. Виступаючи в міськвиконкомі, він, зокрема, говорив:

Я бачив початок вторгнення до Німеччини... Німці тоді вже здавали позиції, називали себе демократами і т. ін. Хоч скільки разів доводилося мені з ними розмовляти, – вони постійно твердили, що нічого не знали, завжди були проти війни і взагалі вони тут ні до чого...

... Зараз мене вже не тягне до Німеччини. Я їх не люблю. І це я збережу до кінця... І як там стануть відбудовувати, будувати Берлін – мене це мало цікавить. Я особисто з більшим задоволенням дивлюсь, як будують Київ або Ленінград, а не Берлін [...]

... Досить мені завтра сказати, що руді нездатні до математики, як післязавтра з'явиться брюнет і промовить: візьміть мене професором математики, тому що я маю здібності на це, а рудий підліток-учень впаде у відчай. Адже німці довгий час займалися питаннями расової зверхності. Писали вони книгу про те, що німці кращі за слов'ян, а тут, у Києві, вони казали: ми нічого не маємо проти українців, росіян ми не визнаємо, а євреїв треба вбивати. Адже хто залишався тут у роки

29. Там само. арк. 111.

30. Малишко В. Наш добрий дім // Літературна Україна. – 2002. – 11 квітня.

31. Держархів Кієва. ф. Р-1, оп. 4, спр. 93. арк. 13-14.

32. Там само. арк. 22.

війни, коли регулярні частини Червоної армії були на фронті? Та й із частинами Червоної армії пішло багато, хто здатний був піти... Частина людей пішла до партизанських загонів, частина евакуювалася. Залишилися в основному жінки, діти, старі, – народ, якому дуже легко можна було прищепити такі думки.³³

Треба зазначити, що Еренбург звертався до офіцерів – інвалідів «отечественной войны». За кілька місяців найбільш понівечених інвалідів відправили до колонії на Соловках, щоб своїм виглядом вони не псували вулиць поважного міста,³⁴ в якому, однак, проживало тоді лише півмільйона людей.

Завершуючи розповідь про події 1941-1945 років, нагадаю, що на німецько-советських фронтах загинуло 69 тис. киян, або 7,4 відсотки населення Києва. Більшість їх назавжди залишилася на кривавих полях війни. Про київські військові некрополі варто сказати окремо.

Так, 1946 року утворено Лук'янівське військове кладовище – на місці старого міського цвинтаря. Советські функціонери не погоджували це питання з родичами похованих киян і не обтяжували себе моральними принципами. Час був такий! Особливістю Лук'янівського кладовища є те, що там поховані советські офіцери. Військові дільниці Байкового цвинтаря були сформовані в середині 50-х років, коли з теренів західних областей перевезли численні поховання советських вояків. Якого періоду? Часів Другої світової війни, – однозначно повідомляють стели на алеях зі спільними похованнями («Мужнім захисникам Вітчизни, що загинули в роки Велікой Отечественной»).

Є й пізніші, – скромно уточнюють укладачі Книги пам'яті України,³⁵ (далі – КПУ) і подають кількість спільних поховань періоду війни та «пізнішого періоду». На превеликий жаль, подані відомості не відповідають дійсності. Про 45-ту дільницю КПУ повідомляє, що там 91 поховання періоду 1941-1945 рр., а насправді їх – 42, і що 8 поховань «пізніших», насправді ж – 58! «Пізніші» спільні поховання 46-ї дільниці укладачі КПУ порахували правильно (близько 70; до речі, крім масиву вбитих 1947-1949 рр., є ціле поле періоду 1950-1959 рр.), але у визначенні кількості могил воєнного періоду чомусь помилилися: замість 46 вказали 64. Виникає природне запитання: коли ж закінчилася війна?

Офіційно – 29 січня 1946 року. Саме того дня в центрі Києва було страчено дванадцять колишніх військовослужбовців німецької армії, поліції та жандармерії. Поблизу шибениць стояло 20 тис. спеціально доставлених «трудящих України». Цим діям передував відкритий судовий процес, на якому члени трибуналу звинуватили заарештованих у масових вбивствах, знущаннях та вивезенні мирних громадян до Німеччини, у пограбуваннях, варварському руйнуванні, знищенні міст і сіл УСССР. Серед страчених були генерали та ефрейтори. □

33. Держархів Києва. ф. Р-1. оп. 1. спр. 93. арк. 138-172.

34. Соколов Б. Тайны второй мировой. – Москва. 2000. – С. 351.35. Подвиг на віки: Місто-герой Київ. – Київ, 2000. – С. 293.

35. Подвиг на віки: Місто-герой Київ. – Київ, 2000. – С. 293.

Володимир Сергійчук

Трагедія Волині

(Причини й перебіг польсько-українського
конфлікту в роки Другої світової війни)

(Частина III)

Навесні 1943 року польсько-українські відносини, як визнавали чільні діячі ОУН, ставали дедалі гострішими, призводячи до напружених конфліктів. Причиною, звичайно, були великодержавні аспірації польського елемента, що осів у нас за часів панування польської держави з метою колонізації українського населення Волині, а відтак приєднання терену до Польщі.

Для збанкрутілих політиків польської «моцарствости», підтриманих свіжими силами з-за Бугу,

усякі прояви українства на наших землях, почавши від вживання української мови, приналежності до православної релігії і т. п. є небажаним. Визвольні зборницькі змагання українського народу на Волині є для цих поляків протидержавницькими, тому не шкодують ані сил, ані засобів для боротьби проти цих змагань, закладають різні організації на кшталт «Делегатура Жонду Жечипосполітей», «Страж Хлопські». Своєю добре поставленою пропагандою вони розбурхують у польського населення Волині «моцарствові» апетити, налятовують його вороже проти українського народу.

Таким чином на Волині постала ціла низка «пляцувок» польських державницьких організацій. За наказом своїх провідників вони нищать українські державницькі відзнаки, плюндрують могили, чим провокують протиакцію з боку українців.

Це змусило українське збройне підпілля звернутися до поляків із закликом не нищити українців, а об'єднатися задля спільних акцій проти окупантів. Зокрема, в одному з донесень до УШПР зазначається, що 13 березня 1943 року в Новинах Людвипольського району Рівненської області «бульбівці проводили загальну нараду на квартирі Котвицької, на яку запросили польське населення села».¹²⁸

Далі повідомляється, що українські повстанці звертались до поляків із проханням вступати в їхні загони, здавати зброю. Усім присутнім тоді було заявлено, що поляки живуть на українській землі, а відтак повинні виконувати розпорядження української влади.¹²⁹

Переходячи через Степанський, Людвипільський, Костопільський та Деражнянський райони Рівненської області, регіон дислокації основних сил українських збройних формувань, і переконавшись, що серед воїнів УПА, котрі дійсно борються з гітлерівцями, є багато «ображених»

128. ЦДАГОУ ф. 105, оп. 1, спр. 46, арк. 2.

129. Там само.

советськими органами, що рядовий склад УПА – вихідці зі спалених сіл, які взяли за зброю, аби помститися німцям, командування ковпаківського з'єднання звернулося до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова і начальника УШПР Т. Строкача з проханням роз'яснити їм, як треба ставитися до українських повстанців.¹³⁰

Таємна директива М. Хрущова від 11 червня 1943 року не тільки для Ковпака і Руднева, але й для всіх партизанських загонів УССР, встановила правила поведінки стосовно українського націоналістичного підпілля. Так, у документі зазначалося: «Керівники українських буржуазних націоналістів – це німецькі агенти, вороги українського народу».¹³¹

Відтак ставилося завдання:

Перше – всіма способами розвінчувати керівників цих формувань – буржуазних націоналістів як ворогів українського народу, німецьких агентів. Це необхідно проводити шляхом посилення агентурної роботи, поширення листівок і т. п.

Друге – не вступати в контакти з цими загонами.

Третє – не вступати збройно проти цих загонів, якщо самі вони на вас не нападають...¹³²

Документи польського й особливо українського підпілля, пише І. Ільюшин,

переконують у тому, що ОУН(СД) підштовхнула до прийняття рішення про проведення широкомасштабної деполонізаційної акції на землях Волині, а пізніше Східної Галичини саме діяльність місцевих поляків. І в цьому плані, на нашу думку, найбільш показовим документом, що характеризує мотивацію дій українських націоналістів, є відозва Головнокомандуючого УПА Д. Клячківського [«Клим Савур». – В. С.] від 18 травня 1943 р. із закликом до поляків Волині полишити службу в місцевих німецьких адміністративних та поліційних органах влади.

Втім, оскільки цього не сталося, а навпаки, поляки намагалися закріпитися в німецькій службі з метою підвищити і зміцнити свій вплив у Західній Україні напередодні поразки вермахту й наступу Червоної армії, то й сталося те, що пророкував у вищезгаданій відозві її автор. Конфлікт загострився ще більше, коли волинські поляки почали співпрацювати (дехто вимушено, а дехто і з власної ініціативи) з советськими партизанами, у яких ОУН і УПА вбачали свого основного ворога й готувалися до запеклої боротьби з ним.¹³³

Але, намагаючись якийсь час не вступати в прямі збройні сутички з українським націоналістичним підпіллям, яке мало широку підтримку серед населення, большевицькі керівники доручали нищити українців залежним від них польським підрозділам. Українське підпілля намагалося

130. Там само, ф. 70, оп. 1, спр. 36, арк. 70.

131. Там само, ф. 65, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

132. Там само.

133. Ільюшин І. Армія Крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – С. 399.

переконати поляків об'єднатись у боротьбі проти спільного ворога, однак конкретної відповіді не одержувало.

Сильного удару українці зазнали тоді, коли Службі Безпеки ОУН вдалося документально встановити зв'язок між делегатурою «Жонду Жечипосполітей» і штабом польського партизанського руху, що нібито стояв на позиціях необхідності співпраці з УПА в боротьбі проти німецьких і большевицьких окупантів. Насправді ж виявилось, що цей штаб діставав від воєводського делегата «Жонду Жечипосполітей» таємні доручення й накази, спрямовані проти УПА. Зокрема, було розкрито плян широкої протиукраїнської акції з боку поляків, яка мала розпочатися 15 липня 1943 року.¹³⁴

Користаючись із відсутності українських повстанських відділів, які в цей час вирушили для боротьби з червоними партизанами, гітлерівці з поляками затіяли широкомаштабну акцію проти українського населення. Цілком можливо, що польське націоналістичне підпілля виявилось в цій справі іграшкою в чужих руках. Застосовуючи власну агентуру, до такого необдуманого трагічного кроку польських патріотів могли підштовхнути большевики. На користь цієї версії свідчить радіограма керівника штабу партизанського руху Рівненської області В. Бегми до УШПР, датована початком липня 1943 року, про те, що Сатановський зв'язався з польським загonom у районі Степаня, яким командує місцевий ксьондз, і домовився про спільні дії проти українських націоналістів. Для цих майбутніх операцій большевицьке керівництво створювало «приховані резерви з польської молоді».¹³⁵

Про те, як відбувалися ці спільні польсько-німецькі акції, розповідається в черговому донесенні штабу партизанських загонів Кам'янець-Подільської області:

с. Ст. Гута – 3.743 р. в 14-00 прибув німецький загін у кількості 4-х німців і 41 поліцейського поляка на 10 підводах. На озброєнні мали: міномети, ст. кулемет, автомати, гвинтівки. Коли прибули в село, місцевий загін розбігся в лісі, але 2-х озброєних затримали. Затриманим нічого не робили, а дали їм по 50 штук патронів і сказали, що організуйте самоохорону, тільки не йдіть у партизани, бийте бульбівців, якщо самі не можете, попросіть червоних. Після цього поїхали на Купків, Гурну-колонию, обстріляли ці села кулеметним і мінометним вогнем, потім почали палити.¹³⁶

Привертає увагу таке повідомлення, передане большевицькими партизанами: «Польським військам надано особливе право самостійного розстрілу мирних жителів. Німці разом з поляками щодня відправляють загони по боротьбі з бандерівцями й партизанами, операції проводяться по-

134. ЦДАВОВУ ф. 3833, оп. 1, спр. 120, арк. 2.

135. ЦДАГОУ ф. 62, оп. 4, спр. 310, арк. 9.

136. Там само, арк. 72.

близьку розташування своїх районів. Настрій населення в місті панічний, особливо до репресій поліції, спрямованих проти мирного населення...».¹³⁷

Свавілля, яке допускала польська поліція, оберталось страшними трагедіями для українського населення. Так, «поляки, які служили в поліції Сарненського району, перебили багато українського населення, вважаючи його бульбівцями».¹³⁸

У часі проведення спільних польсько-німецьких акцій в українських селах, як не прикро, у багатьох випадках від рук поляків гинуло більше українців, ніж від рук гітлерівців. Так, у селі Тайкури Здолбунівського району 9 липня 1943 року німцями було вбито 7 місцевих жителів, а польськими бандитами – 19: Гордія Малярця (1883 року народження), Миколу Шмилюка (1890), Євдокима Огородничука (1865), Купріяна Січового (1867), Парфена Січового (1870), Кузьму Місюру (1868), Деміда Потерулу (1871), Кулину Місюру (1875), Єву Місюру (1925), Ярину Пивоварчук (1912), Максима Пахальчука (1871), Ярину Бабич (1867), Ніну Сімінчук (1861), Федора Малярця (1872), Дмитра Мартинюка (1883).¹³⁹

Крім цього, у Тайкурах було спалено близько 200 селянських господарств.¹⁴⁰

Наступного дня лиха зазнало с. Гільча Здолбунівського району. Жертвами польського нападу тут стали Максим Кучкарук (1894 р. н.), Соломонка Кучкарук (1893), Пантелеймон Савчук (1865), Юстина Савчук (1869), Трохим Новосидюк (1883), Євгена Троян (1891), Олена Калюжна (1876), Микола Грицина (1918), Наталя Кoberник (1873), Марина Заремба (1900), Антін Суходол (1885).¹⁴¹

Подібні трагедії, спричинені розбоями польських шовіністів, зафіксовані також у Глинську, Йосипівці та Здовбиці поблизу Рівного.¹⁴²

Дивною за таких обставин є позиція варшавського професора Владислава Філяра, який у своїх працях нерідко посиляється на фонди Державного архіву Рівненської області, але цих фактів «не помітив» і не вмістив інформацію про них у своїй хроніці подій на Волині.

Проте цілком можливо, що саме ці акції поляків проти українських сіл спричинили нову хвилю походів у відповідь з боку українців, зокрема, великих груп цивільного населення з косами та вилами в руках на польські колонії 11-12 липня 1943 року, про що зазначають польські автори.

Під час акцій у відповідь проти польських колоній Селисько, Зівка, Островки, Осовичі, Вирка, Виробки, Шиманісько, Тур, Іваньче, Ужане, Гали,

137. Там само, арк. 68.

138. Там само, арк. 71.

139. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 65, арк. 35.

140. Там само, арк. 36-40.

141. Там само, арк. 12.

142. Там само, арк. 5, 18, 23.

Переспа, Березівка, Каменне, Гута-Степань, Борок, Ляди, Омеляна, Ромашково, Темне-Жондове, Темне-Степанське, Ломи, Борсуки, Мельники, Гута Міщка, Рутвиця, Подселече, Поляни, Голинь і хуторів Кам'янок, Мельниці й частини Курорту, які були постійною загрозою для українського населення, 17-19 липня загинуло близько 500 поляків і німців.¹⁴³

У свою чергу, ці акції викликали нову хвилю польських нападів на українські села. Так, 24 липня 1943 року було вщент спалене село Уличів Турійського району, у нелюдський спосіб замордовано понад 1000 його мешканців, переважно осіб літнього віку та дітей.¹⁴⁴

Ось як звітував про такі «бойові операції» командир з'єднання польських партизанських загонів старший лейтенант Куницький:

1. 21 і 22 серпня 1943 року група партизанів загону ім. Костюшка – 80 осіб; загону ім. В. Василевської – 17 осіб; загону ім. Смерть фашизму [так в оригіналі – В. С.], кул. розрахунку – 2 особи під командуванням моїм і командира загону ім. Костюшка, будучи на бойовій операції, вели бій з українськими націоналістами-«бандерівцями» в районі Майдан, яких було до 200 осіб.

2. Результат бою:

А. Убито націоналістів – 22;

Б. Поранено націоналістів – до 50 чол...¹⁴⁵

Подібні доручення поляки, які вступили в большевицькі партизанські загоны, мали й наступними днями. Так, 3 вересня польське з'єднання провело операцію проти українських повстанців у районі Гута – Степангород – Біла, під час якої 33 українці були вбиті й 42 поранені.¹⁴⁶

Згідно з наказом обласного штабу Рівненської області загоны польського з'єднання 7 вересня 1943 року з села Дубровськ вийшли на бойову операцію проти українських націоналістів у район Степангород – Чайків. У бою, який відбувся 8-9 вересня, 52 українці загинули й 67 – дістали поранення. Втрати польської сторони – 2 вбитих бійців загону імени Костюшка.¹⁴⁷

24 вересня 1943 року секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов відправив керівникові большевицьких партизанів Рівненщини Василеві Бегмі спеціальну радіограму, в якій звинуватив у недооцінці фактів створення польських партизанських загонів. При цьому зазначалося: «Надайте всіляке сприяння організації польських загонів, і в першу чергу, загонам Сатановського».¹⁴⁸

Давній міжнаціональний конфлікт поляків і українців, що поглибився втручанням гітлерівців і большевиків, призвів до трагічних наслідків для

143. Там само, спр. 39, арк. 26.

144. ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 129, арк. 2.

145. ЦДАГОУ, ф. 70, оп. 1, спр. 15, арк. 4.

146. Там само, арк. 14 зв.

147. Там само, арк. 16, 18.

148. Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1296, арк. 114.

обох народів. Саме так про ті події пишуть українські дослідники, польські ж автори намагаються їх подати винятково як цілеспрямовану акцію на знищення поляків Волині, звинувачуючи при цьому українських істориків у замовчуванні жертв з польського боку.

У цьому зв'язку викликає здивування твердження В. Філяра про те, що в «Літописі УПА», скажімо, немає інформації про антипольські акції на Волині в роки Другої світової війни.¹⁴⁹

Проте якби шановний професор Філяр уважно ознайомився з 2 томом «Літопису УПА», який присвячено саме подіям на Волині, то він неодмінно звернув би увагу на такі повідомлення за жовтень 1943 року:

9.10. Український відділ самооборони обстріляв грабіжників. Убито 1 поляка і 1 поранено.

9.10. Відділ УПА ліквідував маєток Костюшково в Луцькому районі, який був базою антиукраїнських виступів. Усіх поляків, які там перебували, знищено.

10.10. Український відділ самооборони села Городниці Острозького району під час перестрілки вбив 1 німця і 2 поляків.

11.10. У ніч з 11 на 12 жовтня українські селяни знищили в Піддубецькому районі фільварки в Синякові, Борохові та Піддубцях.¹⁵⁰

Як бачимо, українські автори не приховують жертв міжетнічного конфлікту. Інша справа, що вони не мали раніше можливості, на відміну від польських колег, займатися підрахунком загиблих, зокрема на Волині. Але сьогодні, коли ми маємо змогу це зробити, мусимо розглядати події в комплексі, здійснюючи підрахунок жертв з обох боків. Тим паче, що нині є доступними документи, які надзвичайно точно фіксують конкретні події.

Жертви липневого конфлікту між поляками й українцями на Волині були великими з обох сторін. Можемо сьогодні лише попередньо визначити в кількості понад 10 тис. поляків. Втрати українців становлять у цей період кілька тисяч осіб. Але ще треба дослідити конкретну участь поляків у масових каральних акціях гітлерівців, скажімо, 13 і 14 липня 1943 року. Тільки в Луцькій окрузі тоді гинули українці майже в кожному селі. Так, у селі Малин Луцького району було вбито 740 жителів (624 чехи й 116 українців), у Яловичах – 18, Ворчині – 15, Малій Городниці – 6, Великій Городниці – 10, Вербиліві – 8.¹⁵¹

У Сенкевичівському районі в результаті каральних акцій з 2 до 21 липня 1943 року було знищено: в селі Сеймарки – 25 осіб, Береза – 4, Городок – 14, Тертки – 6, Коршів – 7, Коршів (колонія) – 27, Несвіч – 16, Краєний Сад – 92, Бискупичі – 4, Михлин (знищено все село), Чаруків – 112, Бігуричі – 4, Городище – 19, Колодежі – 9, Дубова Коршма – 2.¹⁵²

149. Filar W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej. – Warszawa, 1999. – S. 5.

150. Літопис УПА. – Т. 2. – С. 196, 197.

151. ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 125, арк. 4.

152. Там само.

Так, втрати були з обох боків. Скажімо, якщо в липні 1943 року загинуло більше поляків, то в жовтні того ж року, як свідчить попередня хронологія, складена мною на основі доступних на сьогодні документів, більше втрат мало українське населення. Зокрема, ті описи, які точно фіксують втрати, засвідчили, що в жовтні 1943 року з боку українців загинуло 855 осіб, а з боку поляків – 213.

Крім того, Служба Безпеки ОУН на Костопільщині й Сарненщині ліквідувала в той період 33 поляків, котрі були відомі своїми активними антиукраїнськими діями.¹⁵³

У згадуваному вище селі Карпилівка Рокитнівського району Рівненської області за участю поляків і євреїв большевицькі партизани на чолі з Линьковим у жовтні 1943 року знищили 270 мирних жителів. До речі, навесні 1943 року большевицькі партизани та їхні пособники розстріляли в Карпилівці 30 осіб, а влітку – 5.¹⁵⁴

Така ж трагедія сталась і в Старій Рафалівці Володимирецького району. Так, партизани із загону Бринського, що мали свої бази в селах Галузія та Серхів Маневицького району, знищили велику кількість невинних людей (розпорювали животи, дівчат кидали у вогонь).¹⁵⁵

Як засвідчують документи, криваві події тривали й у наступному місяці. Зокрема, уже першого листопада українські селяни з-за річки Случ, озброєні обрізами, косами та вилами, спалили польську колонію Антомір.¹⁵⁶

А наступного дня в селі Полиці Рафалівського району німці й поляки спалили хату й узяли 50 заручників.¹⁵⁷

5 листопада в різних куточках Волині відбувалися жорстокі сутички, унаслідок яких обидві сторони зазнавали значних втрат. Цього дня, наприклад, відділ Цвіта знищив поблизу села Купичева Любомльського району 4 польських боївкарів.¹⁵⁸

А під час відбиття нападу польської банди на село Бадашівка Людвипільського району було вбито 1 українця й 1 поляка, ще одного нападника поранили.¹⁵⁹

Кривавою є й хроніка наступних днів:

12.11. Поляки здійснили напад на село Купичів Любомльського району, 8 з них загинули.¹⁶⁰

12.11. Під час збройної сутички поблизу сіл Купичів і Рядовичі Любомльського району відділом УПА вбито 6 поляків.¹⁶¹

153. Там само, спр. 55, арк. 5.

154. Із криниці печалі. – Рівне, 1997. – Вип. 4. – С. 29-33.

155. Там само. – С. 35-37.

156. ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 57, арк. 27.

157. Там само, спр. 128, арк. 18.

158. Там само, спр. 32, арк. 7 зв.

159. Там само, спр. 128, арк. 14.

160. Там само, спр. 32, арк. 7 зв.

161. Там само, спр. 35, арк. 8.

12.11. Під час сутички з поляками поблизу села Купичів загинули 3 стрільці з чоти Степового, 2 поранено.¹⁶²

13.11. Польська боївка, що прибула з боку Засмикова, розбила відділ УПА в селі Чорніїв.¹⁶³

13.11. Польська банда під час нападу на село Хотинь Людвипільського району забрала з собою 5 українців та пару коней.¹⁶⁴

13.11. Поляки напали на село Вирі Сарненського району, пограбували його й зарубали сільського голову.¹⁶⁵

Криваві події на Волині на початку 1944 року можна проілюструвати окремими виписками з дисертації І. Ільюшина, котрий використав у своїй праці велику кількість польських документів:

10.01. У відповідь на роззброєння польським загonom під командуванням «Ольгерда» в селі Блаженик 20 бійців УПА один із відділів останньої напав на зосередження польських загонів під проводом поручника З. Кульчицького та поручника В. Цеслінського («Пьотрусь») у селі Крач. З польського боку загинуло 6 осіб.¹⁶⁶

19.01. Польські партизанські загоны під командуванням «Пьотруся», «Ярослава» (підпоручник Л. Домка-Дембіцький) і «Леха» (підпоручник Є. Красовський) на чолі з командуючим угруповання «Основа» поручником «Богорією» (С. Бровковський) напали на українське село Гнойно з метою знищення місцевої бази УПА. Підрозділ останньої відбив напад.¹⁶⁷

29.01. Наступальні бої польських загонів «Сокола» та «Яструба», а також окремих груп поляків під командуванням «Тшаски» (поручник З. Твардий), «Сивого» (поручник В. Крокай) і З. Кульчицького проти відділів УПА в селах Шурин і Бабе, в результаті чого останнє було спалено.¹⁶⁸

1.02. Ліквідація загonom «Тшаски» підрозділу УПА в українському селі Будище.¹⁶⁹

2.02. Ліквідація польськими партизанами відділів УПА: загonom «Яструба» в селах Вербечно й Оси, «Луна» – Ревушки, Вовчак і Домінопіль, «Сокола» та «Сивого» – Чернеїв, Свинарин, Осетрів та інших.¹⁷⁰

5.02. Бої польського партизанського загону «Тшаски» з відділом УПА поблизу села Новий Двір.¹⁷¹

162. Там само, спр. 32, арк. 77.

163. Там само, арк. 49 зв.-50.

164. Там само, спр. 128, арк. 15.

165. Там само, арк. 16.

166. Ільюшин І. Армія Крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – С. 253.

167. Там само.

168. Там само. – С. 253-254.

169. Там само. – С. 254.

170. Там само.

171. Там само.

8.02. Партизанський загін «Пьотруся» взяв участь, спільно з членами польської самооборони села Едвардполе, у відбитті наступу відділу УПА й ліквідував окремі групи українських повстанців у селах Верів, Ворчин і Пузів.¹⁷²

10-11 і 20.02. Напади польських загонів «Леха» і «Богорії» на базу УПА в селі Стежазиці. З українського боку загинуло 23 особи.¹⁷³

20.02. Під час збройної сутички відділу УПА із загonom «Гзимси» поблизу села Твердиня з польського боку загинуло 15 осіб.¹⁷⁴

29.02. Під час нападу польських загонів «Гзимси», «Луна» й «Тшаски» на базу УПА в селі Оздзютічі загинуло 20 поляків і стільки ж було поранено.¹⁷⁵

29.02. Польський загін «Корда» знищив базу УПА в селі Пшекурка. З польського боку загинула 1 особа й 2 – поранено. Втрати української сторони – 5 загиблих і 1 поранений.¹⁷⁶

5.03. Під час збройної сутички партизанського загону «Леха» з відділом УПА поблизу села Гайки 2 поляки загинули й 3 були поранені.¹⁷⁷

12.03. Напад польських партизанських загонів «Сокола» та «Малого» (поручник С. Вітамборський) на базу УПА в селі Коритниця.¹⁷⁸

19.03. Напад польських партизанських загонів «Корда» й «Сокола» на підрозділ УПА в селі Запілля.¹⁷⁹

Один із діячів волинської Делегатури, котрий виступає під псевдом «Новий», у рапорті від 31 січня 1944 року на ім'я К. Банаха на основі власних спостережень, а також вражень звільнених у відпустку солдатів партизанських загонів і родин, які свого часу ховалися по базах, описує акції польського збройного підпілля в західній частині Волині, що «повинні у кожного поляка викликати обурення»: «Польські партизанські загони організовують „наскоки“ на українські села, виганяють з них українців, відбирають інвентар, а селища цілком спалюють. Тих українців, які не встигли втекти, застрелюють на місці, не роблячи винятку, здається, навіть для жінок і дітей. Доводиться чути, що партизанські загони проводять реквізиції навіть у поляків».¹⁸⁰

Командуючий дільницею АК у Рожищі та комендант Здолбунівського району В. Романовський з цього приводу зазначав, що «поляки у своїх діях застосували принцип колективної відповідальності і на напади, розбій і грабунок відповідали вбивствами, реквізиціями, пограбуванням. Убивства вважалися справою честі. Молоді хлопці, які втратили родини, на при-

172. Там само.

173. Там само.

174. Там само.

175. Там само. – С. 255.

176. Там само.

177. Там само.

178. Там само.

179. Там само.

180. Там само. – С. 256.

кладах гвинтівок робили помітки, рахуючи таким чином кількість своїх жертв. Людське правосуддя перетворювалося на звірячу помсту».¹⁸¹

Командир большевицького партизанського загону М. Прокопюк вважав, що «вилазки польського гарнізону проти українських сіл припинилися» лише після прибуття сюди його підрозділу.¹⁸²

Внаслідок дій проаківських загонів, визнає І. Ільюшин, постраждала значна кількість цивільного українського населення, яке не було причетне до антипольських виступів. У зв'язку з цим історик подає лист волинського делегата польського емігрантського уряду К. Банаха, адресований 26 вересня 1943 року комендантові Волинського округу АК полковникові К. Бомбінському, де критикується «неналежна позиція окремих партизанських загонів і баз самооборони, яскравим прикладом якої могло бути те, що відбувалося в околицях поселення Ружин... Місцевий загін палить сусідні українські села... Мордує всіх українців, на яких випадково натрапляє на своєму шляху. Грабує майно української людності...».¹⁸³

Багато провідників польського населення на Волині залишалися на старих шовіністичних позиціях. Командир большевицького партизанського загону М. Прокопюк, наприклад, про керівників села Пшебраже свідчив, що вони, «на жаль, відігравали дурну роль». Будучи осадниками та членами спілки осадників, на український народ ці особи «дивилися не інакше, як очима свого колишнього воеводи Юзефського».¹⁸⁴

Ретельна аналіза документів спростовує ті викладки, зокрема про втрати польського населення на Волині, якими оперують польські автори. Так, якщо станом на 1 січня 1941 року в Рівненській та Волинській областях мешкало відповідно 195,6 тисячі та 168 тисяч поляків, то вже на 1 серпня 1944 – 95,2 тисячі та 80,8 тисячі (різниця – 177,6 тисячі осіб).¹⁸⁵

Чи не з цієї цифри Й. Туровський та В. Семашко визначають кількість загиблих поляків на Волині від рук українців у 165 тисяч?

Та чи врахували вони знищених гітлерівцями та вивезених ними до Німеччини?

Загалом по двох областях втрати становлять 248155 осіб усіх національностей.¹⁸⁶ Звичайно, можна твердити, що на Волині не було такої кількості поляків. На нашу думку, большевицька влада, переписуючи населення станом на 1 серпня 1944 року, зарахувала до числа загиблих від рук гітлерівців і тих осіб, які постраждали внаслідок польсько-українського конфлікту.

Якщо припустити, що серед цих жертв тільки кожна п'ята – поляк, то принаймні 51627 поляків (на наш погляд, це мінімальна цифра) не мо-

181. Там само. – С. 257.

182. Там само. – С. 250.

183. Там само. – С. 248.

184. Там само. – С. 250.

185. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 711, арк. 18.

186. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 30, спр. 73, арк. 29.

жуть бути віднесені на рахунок українців. Відтак допустима цифра за таких обставин зменшується до 125973 осіб.

Але й вона аж ніяк не може вважатися можливою максимальною кількістю польських жертв від рук українців на Волині в роки Другої світової війни, оскільки від 1 січня 1941 до 1 серпня 1944 року на чисельність польського населення в регіоні впливали й інші чинники.

Як відомо, у 1941 році, до гітлерівського нападу на Советський Союз, із західних областей УРСР було вивезено до Сибіру 41645 осіб.¹⁸⁷

Очевидним є той факт, що частина депортованих належали до польської нації.

Також не враховують офіційні дані й тих поляків, котрі перед загрозою гітлерівської окупації відступили на схід слідом за Червоною армією та змогли повернутися на Волинь лише після 1 серпня 1944 року. Якщо, наприклад, станом на 2 листопада 1944 року комуністична влада виявила в Рівненській та Волинській областях 72655 осіб польського походження, що мали виїхати до Польщі, на 1 січня 1945 – 81183, на 25 січня 1945 року – 116202, то на 1 травня 1946 – 142777.¹⁸⁸

Не враховує статистика й тих в'язнів, котрих большевики розстріляли в перші дні війни: в Луцьку – 2000 осіб, у Ковелі – 194, у Дубно – 260.¹⁸⁹

На нашу думку, значну частину цих мучеників становили поляки.

У ході аналізу кількісних змін польського населення протягом окупаційного періоду слід брати до уваги, що частина його, рятуючи життя, у 1943-1944 роках виїхала на територію Генеральної губернії, багато хто відступив разом із німецькими військами. Відповідно, ці люди також не можуть вважатися загиблими внаслідок польсько-українського конфлікту.

Тобто на окупованій території в часі польсько-українського міжетнічного конфлікту – аж до приходу Червоної армії – поляків залишалося набагато менше, ніж їх було станом на 1 січня 1941 року.

Очевидно, треба взяти до уваги й те, що частину поляків після приходу Червоної армії призвали до Війська Польського. Наприклад, на території Рівненської області станом на 1 червня 1944 року таких осіб нараховувалося 7100.¹⁹⁰

Слід пам'ятати й те, що частина поляків одразу ж після звільнення Волині мобілізувалася для роботи на промислових підприємствах східних областей СРСР, а відтак вони не були враховані в переписі 1 серпня 1944 року.

Отже, загальна кількість поляків, котрі загинули під час польсько-українського міжетнічного конфлікту на Волині в роки Другої світової війни аж ніяк не відповідає тим показникам, про які говорять Туровський, Семашко, Кремень та інші. Ми ще маємо багато попрацювати, аби

187. Источник. – 1996. – № 1. – С. 138.

188. Сергійчук В. Депортація поляків з України. – К., 1999. – С. 69, 91, 103, 166.

189. ЦДАВОВУ. ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 9.

190. Сергійчук В. Депортація поляків з України. – К., 1999. – С. 39.

встановити принаймні наближену до реальної кількість жертв з боку польського населення в цьому регіоні.

Треба підкреслити, що частина польського населення залишалась у своїх колоніях, жила з українцями в згоді й навіть пропонувала співпрацю у визвольній боротьбі, складаючи усні й письмові заяви про солідарність. Усі ці поляки одержали усні, а то й у відповідних відозвах запевнення всіх прав нарівні з українцями з огляду на їхню лояльність. В окремих селах поляки навіть просили німецьку владу не переслідувати українців. Так, у селі Рудка Рожищенського району саме на прохання місцевих поляків, котрі побоювались акцій у відповідь, було звільнено з-під арешту 3 невинних українців.¹⁹¹

В одному з документів ОУН зазначалося, що подекуди «польське населення мильно зрозуміло причину протипольської акції та виявило охоту перейти на православ'є, а то й змінити національність. Таким вияснено, що українці борються з поляками не за приналежність до польської нації, а за вороже ставлення до українського національного питання й українських визвольних змагань на (власних) етнографічних територіях».¹⁹²

Із тих поляків, котрі, побоюючись відплати за протиукраїнські виступи, тікали під захист гітлерівців, окупанти організовували спеціальні карні загони, які діяли проти українців. Саме такі особи нерідко потрапляли до німецької розвідки й таємної поліції. А в Устилузі організовану гітлерівцями допоміжну поліцію очолив місцевий ксьондз.¹⁹³

Референт Служби Безпеки ОУН одного з військових округів на терені Волині «Третій», аналізуючи восени 1943 року позицію поляків, зазначав: вони

... виступають як 1. німецькі вислужники, 2. як червоні партизани, 3. як незалежна збройна сила. Фактом є, що ці три групи мають зі собою спільну мову. Досі не стверджено поважніших виступів поляків проти червоних, чи відвратно, а також польських шуцманів проти польських банд чи червоних. Звідси висновок, що так німці, як і большевики, використовують поляків як знаряддя проти нас, причому поляки ніяк не готові гинути разом з німцями чи віддати себе без решти большевикам. Німцям вдалося використати червоноармійців для боротьби з червоноармійцями; большевикам – використати поляків проти німців і нас для евентуальної пізнішої окупації Польщі. Ми досі не використали у більшому масштабі жодної нац. меншини на нашій території для боротьби з ворогами, передовсім з червоними.¹⁹⁴

Водночас він визнавав, що антипольські акції не принесли очікуваних наслідків, бо «польський активний елемент в основному зберігся і з одного боку використовує німецько-большевицьку окупацію Західної України, щоб помститися на українцях, а з другого боку – підготовляється до більш самостійного виступу в більш слушний час».¹⁹⁵

191. ЦДАВОВУ.ф. 3833, оп. 1, спр. 129, арк. 5.

192. Там само. спр. 120, арк. 3.

193. Там само.

194. Там само. спр. 55, арк. 4.

195. Там само.

За таких обставин, «Третій» пропонував «звернутися до компетентних чинників із внеском про ревізію нашого ставлення до поляків і дорогою перетрактації з польськими провідниками відірвати їх від німців і большевиків, що позбавило б одних і других поважної кількості живої сили та морально їх розложило. Скрутне положення поляків під сучасну пору дає підставу думати про успіх такого потягнення».¹⁹⁶

Проте цього не сталося. Міжетнічний конфлікт тривав. Польсько-українські відносини надзвичайно загострилися в Закерзонні. Безпосередньою причиною того були акції у відповідь, спрямовані проти польського елемента в Галичині, і такі ж акції, що проводились тут проти українців поляками. У мішаних подружжях відбувалися конфлікти на ґрунті політичних розходжень і тенденційного ставлення до тих акцій (випадки родинних війн траплялися дуже часто). На теренах Лежайщини і Білгорайщини українське населення зі зброєю в руках відбивалося від нападів польських банд (зorganizованих самочинно), і ніхто навіть не думав тікати, лише уперто боронилися.

Особливого розмаху набрали напади польських боївків навесні 1944 року. Так, 13-14 березня організовані банди спалили 14 українських сіл, розстріляли або замордували до 1500 українців, 70 відсотків яких становили діти і жінки.

У селі Сагринь було спалено 260 господарств, убито 700 українців, у Турковичах – відповідно 150 і 80, Модрині – 36 і 75, Мягкому – 160 і 105, Ласкові – 95 і 250, Шиховичах – 150 і 140, Березному – 23 і 17, Терebinь, Маличів і Стриженець спалені вщент.¹⁹⁷

Польська банда, підкреслювалося в одному з документів ОУН,

в убивстві виявляє такий садизм, перед яким бліднуть усі інші, про які довелося де-небудь чути... В селі Сагринь розп'яли в церкві двоє малих дітей, на хори принесли соломи та підпалили храм. Дитині священика викрутили руки, а жінку четвертовано. В тому ж селі одну маму та двоє дівчаток роздерли навпіл. В с. Терebinь вкинули кільканадцять дітей до криниці...

Протидій з німецького боку не було жадних. Банди спокійно, без перешкод виконували свою роботу.

Метою польського підпілля було не тільки винищити український елемент, а й відрізати Холмщину від Галичини широкою смугою вигорілих сіл.¹⁹⁸

Треба зазначити, що польські колоністи, які проживали в тих селах, напередодні цієї варварської акції виїхали на захід.

(Продовження буде)

¹⁹⁶. Там само.

¹⁹⁷. Там само. оп. 3. спр. 2. арк. 166.

¹⁹⁸. Там само. арк. 166.

Сергій Квіт

Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет*

(Частина I)

Вступ

Постать Дмитра Донцова має притягальну силу. Вона неординарна й контраверсійна. Досі його бурхливій діяльності даються протилежні оцінки: від некритичної апологетики до однозначного заперечення. І на початку ХХІ століття Донцов інтригує, захоплює, залишається недовомленим, недостатньо осмисленим і зрозумілим.

Перша спроба системного об'єктивного погляду на постать Дмитра Донцова належить Михайлові Сосновському. Однак надто стихійно, пристрасно й непересічно виглядає Донцов для того, щоб сьогодні в академічній науці утвердилась якась виважена наукова теорія щодо нього. Адже ставлення до Дмитра Донцова навіть таких відомих науковців, як Юрій Шевельов, не можна назвати об'єктивним, незважаючи на його декларативну незаангажованість. Справжня науковість вимагає не абстрактної «абсолютної» об'єктивності, якої дійсно не існує, а наукової порядності, такої академічної суб'єктивності, яка характеризується чесністю дослідника із самим собою, врівноваженої з методологічним інструментарієм та особистісною інтенційністю.

Постать Дмитра Донцова належить не лише академічній науці, – до цього часу це також проблема поточних політичної та ідеологічної борні. Науковці стають заручниками політики. Причому найбільш заідеологізованими виглядають представники ліберального спектру, як-от Григорій Грабович, у колі яких не припиняються спроби шельмування Дон-

Дмитро Донцов

* Друкується з деякими скороченнями за: Квіт С. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет: Монографія. – К., 2000. – 260 с.

цова та його прихильників і навіть табування цього імені. Чи не найцікавішою спробою нового погляду на лідера вістниківців у нашому часі є численні публікації Галини Сварник, подекуди полемічно загострені, у яких подаються маловідомі або й зовсім невідомі архівні документи та їх наукове трактування.

У нашій праці діяльність Дмитра Донцова аналізується з погляду реального позитиву, увага звертається не тільки на протиріччя та розбіжності, але також на взаємодоповнення з існуючим тоді ідеологічним тлом. Скажімо, можна трактувати Дмитра Донцова та В'ячеслава Липинського як особистих ворогів та ідеологічних супротивників, а можна вважати їх, до певної міри, однодумцями, як це зробив Володимир Янів: «Досить основно вже розпрацьоване питання окциденталізму України в нашій літературі під ідеологічно-політичним аспектом; вистачить пригадати імена, без винятку, ідеологів останніх десятиріч, з підкресленням, зокрема, пристрасних виступів Липинського і Донцова».¹

З таких самих позицій можна поглянути на стосунки Донцова з іншими представниками українського консервативного середовища, ідеологічна програма котрих не була розрахована на межу ситуацію, в якій опинилася Україна.

Дмитро Донцов був ворогом статичності. Його приваблювали рух і динаміка. Він пропонував українському суспільству те, чого йому бракувало, виробляючи інший, завжди відмінний, власний погляд на, здавалося б, звичайну ситуацію. Тому, скажімо, принципова антиросійська настанова пояснюється не певною патологією чи полонофільством, а саме необхідністю виховання української самодостатності, важливістю духовного та політичного відмежування України від Росії. Його полемічний і пророчий дар, блискуча стилістика, іронічність, ерудиція і послідовність, зрештою, відіграли величезну роль у формуванні нормального українського мислення. Але за останні десятиліття в Україні та діаспорі багато що з донцовської спадщини було викривлено, втрачено й забуто.

Дмитра Донцова неможливо зрозуміти поза романтизмом. До такої методології нас наближають слова одного з найяскравіших представників українського націоналістичного резистансу, який належить до покоління, вихованого «на Донцові», його однодумцях і послідовниках – нашого сучасника Зеновія Красівського: «Моє розуміння Добра і Зла, Правди і Кривди, радощів та печалей, політичної наснаги певної категорії людей, народу матеріялізувалися у слові. Постійна боротьба за збереження свого національного, політичного, просто людського „я“ вимагала гранично чіткого розмежування і стала домінантою мого політичного вираження».² Ідеалізм Донцова привів його до суттєвого ідеологічного досягнення, актуального дотепер, – ідеального бачення проблеми. Він знав, чого прагнув і якого стану справ хотів досягти. Без цього неможлива широка національна мобілізація. Йдеться не тільки про підготовку до війни,

а взагалі вирішення присутніх проблем, що відносяться до царини захисту національних інтересів. Отже, спробуємо зрозуміти Дмитра Донцова в його головних ідеях і настановах.

1. Чорнявий студент із Таврії

Сонячна й безжурна Таврія – батьківщина Дмитра Донцова. Народився він 17 серпня 1883 року за старим стилем. Побутові умови в батьківському домі були добрими. Великий вплив на формування особистості Донцова мав його дід, як тоді казали, свідомий українець. Батьки померли рано: тато – у 1894, на 54 році життя, а мати, якій виповнилося всього 39 – наступного року. «По смерті батьків ним, його сестрами й братами опікувалася рідня по матері».³

Пізніше виникла легенда, що Дмитро Донців походив із роду козацького полковника Федора Донця, першого колонізатора Слобожанщини, про якого згадує Дмитро Багалій. Цей факт, однак, документально не підтверджений. Відомо, що Донцови володіли землями в селі Демовщина Богуславського району на Київщині (документ 1843 р.), також їм належали 66 десятин у селі Липець Харківського округу (документ 1783 р.) і 24 десятини землі урочища Верхні Проходи, подаровані 1683 року сотникові Прокофію Донцю (документ 1783 р.), мали 217 підданих у селі Грязному – все на Слобожанщині.⁴ Про те, чи були всі вони або хтось із них родичами самого Дмитра Донцова, достеменно невідомо. Прізвище досить розповсюджене – у документах зустрічаються і Донці, і Донцови, і Донцови-Захаржевські.

Чорнявий Дмитро Донцов належав до степового типу, поширеного на всьому півдні України, що також давало привід недругам випинати його російське походження, російські впливи й російську ментальність. Надзвичайно цікавим у цьому пляні є лист Дмитра Донцова до Євгена Маланюка, написаний 19 вересня 1931 року, у якому він згадував і рідну Таврію.

Українця з мене зробили: Гоголь, Шевченко, Куліш і Стороженко, яких я знаю з того часу, як навчився читати, цебто від 6 років життя (батько мав їх в бібліотеці). [...]

Родився я в Таврії, де і провів перші 17 літ життя, в країні, яку можна назвати нашою Америкою, етнографічною мішаниною з Українців, Поляків, Жидів, Болгарів, Німців, Греків, Турків і Росіян. Звідки російські впливи? Одинокі російські впливи могли б іти від товаришів-жидів в реальній школі. І я короткий час належав до гуртка самоосвіти, але хутко його покинув, бо одна колежанка мала паскудний гачкуватий ніс, а другий колега завжди цибулею пахнів. З дитинства (мав велику бібліотеку до розпорядження)⁵ кохався в літературі заграничній, яку – в рос(ійських) перекладах ковав з «Истор(ического) Вестника», або з перекладів. Вже маючи 14 літ знав Гюго, Дікенса, Понсон де Терайля, Жаколіо, Ксав'є де Метра, автора «Рокамболя», Гете, Шілера, Сервантеса, Мопасана. Родина теж була «таврійська», цебто мішана, дід до

кінця життя не навчився по-російськи, мати називалася Франціска (Франя), тітка – Поліна, їх вітчим був німець-колоніст, оповідала мати, що прабабка моя була італійка. Змалку пригадую як в тумані читала мати на голос – під страшний регіт присутніх – «Не в добрий час» Стороженка або Гоголя. Звідки [...] російські впливи у мене? Мав дядька майора (що бився в 1855 р. на Кавказі), який з традиціями «штоса» і «гусар на саблю опіраєсь» – мав майже комплет видатних французьких письменників, який я в цілості перечитав. Де тут російські впливи? В подвіррю мого батька одну з кам'яниць винаймала у нього одна шкоцька родина (Віннінгів), він був, що копав артезянські колодці. Моєми приятелями дитинства були Гарри, Джім, Лізей, Кейт, Джен, в віці від 3-х до 14 літ. Звідки ж у мене якісь російський впливи?

Що я не був в 1908 р. тим, що тепер? Певно еволюція в мене була, але дві засадничі речі (від котрих решта – «приложиться») були у мене завше: ворожість до російської суспільності, не тільки до царату, і підкреслення потреби боротьби, а не угоди з нею, ну і відповідний тон [...]. Чому [...] не назове Маківеля, Муссоліні, Сореля, Ніцше?⁶

З Донцовим взагалі важко було дискутувати. Хоча його заперечення російських впливів і можуть бути правдивими, проте не слід відкидати глибокого знання й майже інтуїтивного відчуття російської культури, яка разом з ідеологічною риторикою не могла не нав'язуватися дитині з початкової школи. Але іронічний склад розуму Дмитра Донцова, схильність до самоосвіти дозволили йому переконатися в пародійності імперської культури ще змалку. У Мелітополі Донцов закінчує реальне училище. 1900 року він залишає рідне місто й переїздить до Царського села поблизу Петербургу, де продовжує освіту. «Склавши іспити, він записався на юридичний факультет Петербурзького університету, який закінчив у 1907 році».⁷

Олександр Лотоцький також навчався в той час у Петербурзі. Він згадує, що «в петербурзькій студентській громаді дістав ідейне охрещення Дмитро Ів. Донцов. Студентом вражав надзвичайною працьовитістю. Найчастіше його можна було зустріти в публичній бібліотеці, – там він збирав запаси того знання, що стало опісля основою його виразно національного світогляду».⁸

Подібні свідчення залишив і Дмитро Дорошенко: «Ще навесні 1903 року я зауважив у читальні університетської бібліотеки незнайомого мені студента, що постійно читає видання Наукового Товариства ім. Шевченка й взагалі читає українські наукові книжки з Галичини, що їх можна було діставати з бібліотеки лише за спеціальною рекомендацією котрогось із професорів. Це був Донцов».⁹

У російській північній столиці Дмитро Донцов сформувався як публіцист, набув першого досвіду політичної роботи, увійшовши до кола українських соціал-демократів. «Д. Донцов, як провідний член УСДРП, скоро виробив собі ім'я популярного соціалістичного публіциста, а коли заходами української фракції в Другій Державній Думі в Петербурзі почала виходити газета „Наша думка“, він став одним з її редакторів».¹⁰ Є та-

кож відомості про те, що у 1907-1908 рр. Донцов належав до Мелітопольської організації партії есерів. Він був соціалістом лише до тієї межі, поки ця доктрина не суперечила українським інтересам. Ще в Петербурзі він знайомиться із «Самостійною Україною» Миколи Міхновського, а коли 1904 року Українська Студентська Громада переходила на соціалістичні позиції, відмовившись від ідеї самостійності, Донцов був одним з тих, хто очолив опозицію.

Під час перебування в Києві в 1905 і 1907 роках його двічі заарештовують і він потрапляє до Лук'янівської в'язниці. Після другого арешту й восьми місяців ув'язнення, через хворобу виникає загроза життю Донцова. Заходами брата, сестри і Валентини Яновської-Радзимовської його випускають на поруки, 1908 року він виїжджає в Галичину. У 1909-1911 роках Дмитро Донцов навчається у Віденському університеті. У Відні він знайомиться й 1912 року одружується з українською студенткою Марією Бачинською – вірним другом і співробітником, яка любила і підтримувала його навіть після розлучення, до самої своєї смерті. Марія Бачинська відіграла виняткову роль не лише в особистому, але й у професійному і творчому житті Донцова.

Анатолій Бедрій про віденський період пише: «Цілий час свого побуту на терені Австро-Угорської імперії, Д. Донцов інтенсивно використовував для якнайбільшого здобуття знання гуманітарних наук (так, як це він робив перед тим у Петербурзі), чим він згодом не раз викликав подив у других. На Віденському університеті він закінчив 4 семестри і 1911 р. переїхав до Львова, де продовжував студії. Ступінь доктора юридичних наук він одержав 1917 року».¹¹

Д. Донцов бере активну участь в українському політичному житті. Його еволюція від марксизму до націоналізму була швидкою і виразною. На першому студентському з'їзді у Львові, 1909 року, він виступає із соціалістичним «антиклерикальним» рефератом «Школа а релігія», в якому мало не засуджує церковне «мракобісся». Виступ на другому студентському з'їзді у Львові, 1913 року, називався «Сучасне положення нації і наші завдання». Цей реферат мав величезний резонанс не лише в українському середовищі, а й серед усієї російської соціал-демократії, на що вказують виступи В. Леніна.¹² Д. Донцов обстоює необхідність відокремлення України від Росії. Хоча в тексті простежується певна лояльність до Австро-Угорщини, стає очевидним наступний крок, тут ще не зумовлений, – державна незалежність України. На території Російської імперії цензурою були заборонені обидва видання. Перше – за соціалізм, друге – за сепаратизм і націоналізм.¹³

Остап Грицай згадував про те, який вплив мав у ті часи Д. Донцов на Є. Коновальця, засновника Української Військової Організації (УВО) та Організації Українських Націоналістів (ОУН):

Як один з чільних представників ЦЕСУСУ, – який у той час мав уже за собою чотири роки свого існування, – Коновалець брав участь у II Всеукраїнському

студентському з'їзді в липні 1913 р. у Львові. На ньому він виголосив реферат «Справа університету». Поза тим, з'їзд залишився полковникові у тривкій пам'яті, особливо завдяки відомому рефератові Дмитра Донцова «Сучасне положення нації і наші завдання». [...]

«Знайомство з людьми цього кола, – говорив Полковник, –

дало мені змогу зрозуміти гаразд принцип соборности України і кермуватись ним як основною засадою в моїй праці далі. При тому не без значення для нас було й те, що ці діячі в хаосі тодішніх політичних обставин орієнтувалися з усією рішучістю на Австрію і при її допомозі надіялися – на випадок сподіваної тоді війни – повести успішно нашу національну справу. Можу сказати, що обіч науки у проф. Боберського та акту Січинського,¹⁴ знайомство з придніпрянською еміграцією – це третій найважливіший момент моєї молодості.¹⁵

Остап Грицай продовжує: «Зокрема, про згаданий уже реферат Донцова Полковник висловлювався ще й тепер з живим признанням, зазначаючи, що на галицькому ґрунті та в тодішніх умовах нашого життя він, завдяки своїй ширшій та сміливішій концепції, був своєрідною сенсацією».¹⁶

Знайомство Є. Коновальця з Д. Донцовим, без перебільшення, мало величезне значення для майбутнього України. Микола Климишин, однопілот Степана Бандери, який проходив разом з ним по Варшавському процесу, називає діяльність цих двох людей тими чинниками, «що мали найбільший вплив на виховання молоді, яка виростала в двадцятих і, головне, тридцятих роках буремного ХХ століття».¹⁷

Того ж 1913 року Донцов (через конфлікт на національному ґрунті) виходить з УСДРП. Завдяки своїм публіцистичним та есеїстичним виступам він поступово стає відомою постаттю всеросійського політикуму, свого роду метафорою української чужорідности в межах Російської імперії. Так, лідер російських кадетів П. Мілюков, виступаючи 19 лютого 1914 року на засіданні Державної Думи, зазначав: «У мене в руках недавно опублікована брошурка, з якою я радив би вам уважно познайомитися: це книжка такого Донцова „Модерне москвофільство“... Я скажу вам: бійтеся його! Якщо ви будете продовжувати вашу політику, Донцови будуть числитися не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами».¹⁸

Впливи Д. Донцова дійсно зростають з величезною швидкістю. Олена Степанів згадує про особливе значення його публіцистичних виступів для мілітаризації українського суспільства в Галичині, зокрема для розгортання січового руху.¹⁹ А Надія Суровцова зізнається: напередодні й на початку Першої світової війни «певний час він [Донцов – С. К.] таки був володарем моїх думок, і то якраз за часів петербурзьких, коли виростала й міцніла серед молоді самостійницька ідеологія».²⁰ Українське студентське земляцтво в Петербурзі, до якого належала і Суровцова, підпільно розмножує та поширює реферати Донцова в Петербурзі, Києві, Умані. Його твори розходяться по всій Україні.

Дмитро Донцов стає першим головою Союзу Визволення України (СВУ), заснованого 4 серпня 1914 року. Фінансований Австрійським урядом, СВУ проводив величезну пропагандивну антиросійську роботу на міжнародній арені, займався видавничими справами, вів активну організаційну діяльність серед українців у таборах для військовополонених. Проте Донцов входить у конфлікт із президією, вимагаючи суворої фінансової звітності та звинувачуючи провід в організаційній неспроможності. «Ціле нелегальне українське життя і діяльність нелегальних українських груп (в Україні) іде там зовсім незалежно і без жодного контакту з „Союзом“». ²¹ Можливо, однією з причин виходу Дмитра Донцова з СВУ вже у вересні 1914 був пресинг австрійців. Так, Михайло Сосновський згадує: «Він пропонував політичну й пропагандивну акцію під кутом українських національних інтересів і відкидав думку про те, щоб перетворити СВУ на австро-німецьку агентуру». ²²

Дійшло до скандалу. Донцов писав: «Сподіваюся, що всі поважні сепаратистичні організації на Україні як дотепер, так і далі, цуратимуться сеї купки самозванців, і далі робитимуть своє велике діло – виборення самостійної України». ²³ Колишні співробітники не залишалися в боргу, звинувативши його разом з іншими соціялістами в русофільстві: «А український нарід свято держиться „великай неделімай Рассей“, про що свідчать такі відомі й популярні на Україні люде... як Юркевич, Донцов, Левинський і Ко!». ²⁴ Хоча на той час для Донцова соціал-демократія була вже перейденим етапом.

Він постійно привертає пильну увагу царських спецслужб. У листі начальника полтавського губернського жандармського управління полковника Зейдліца начальникові херсонського губернського жандармського управління від 28 червня 1915 року читаємо: «Мною одержані агентурні відомості, що закордонні емігранти з Малоросії продовжують організовувати „Союз для визволення України“, що має за мету відторгнення України від Росії до складу Австро-Угорщини. Емігрант Донцов об'їхав усю Малоросію, але невідомо, як він потрапив до Росії й під яким прізвиськом». За відомостями охранки, до числа завдань СВУ входила різного роду підтримка діяльності трійками в умовах цілковитої конспірації, у т. ч. знищення складів зі зброєю, а також мостів і залізниць, що було очевидним перебільшенням. Інформація про відвідання Донцовим України на початку війни, швидше за все, так само недостовірна.

Однак жандармам було достеменно відомо про його розрив з українським соціялістичним рухом, про що свідчить лист генерал-майора Риковського до начальника полтавського губернського жандармського управління: «Повідомляю, що за тими агентурними відомостями, які я маю у своєму розпорядженні, Дмитро Донцов після 2-го всеукраїнського з'їзду студентів, що відбувся у Львові влітку 1913 р. і прийняв резолюцію русофобського характеру, вийшов зі складу Української соціал-демократичної партії та виступив одним з організаторів Української соціал-демократичної національної партії». ²⁵

Одержавши ступінь доктора юриспруденції, Дмитро Донцов 1918 року переїздить до Києва і стає директором Української Телеграфічної Агенції (УТА) при уряді гетьмана Павла Скоропадського, вступає в Українську демократично-хліборобську партію. Тут його зустрічає Надія Суровцова:

Пам'ятаю тільки, як з ним познайомилася, і як мене вразила його оригінальна постать. До того часу я ніколи не бачила його фото. Це була дуже висока і дуже худа людина, з негарним смаглим обличчям і густим, чорним, відкинутим назад волоссям. Обличчя вражало своєю нервовістю, а чорні, живі, колючі очі доповнювали враження. Руки в нього були дуже довгі, як у скрипалі. Отакий собі Паганіні. Мова в нього була надто швидка, – доводилося напружувати увагу, щоб ловити зміст. Він пересипав мову чужоземними цитатами і відразу заїмпонував мені такою ерудицією.²⁶

Після перебрання влади Директорією плянується арешт Донцова. За допомогою С. Петлюри та Є. Коновальця він виїжджає спочатку до Берна, потім до Відня, а звідти повертається до Львова. Тут доля знову пов'язує Донцова з Коновальцем, знайомство яких сягало тих часів, «коли вони були ще студентами. Своє знайомство вони відновили 1918 року в Києві. У 1922 році, коли Донцов повернувся до Львова, Коновалець допоміг йому влаштуватися на працю редактора „Літературно-Наукового Вістника“, а далі – „Заграви“».²⁷ Часопис «Заграда» (1923-1924) був органом Партії Національної Роботи (Революції), за якою стояла УВО. Існує думка, що Донцов займав у цій партії ключові позиції, про що зокрема свідчить Я. Дашкевич: «Олена Степанів стає членом фактично (але не формально) керованої Донцовим Української партії народної роботи. О. Степанів входила одночасно до групи „загравістів“ – назва походить від редагованого Донцовим двотижневика „Заграда“».²⁸ Сам Дмитро Донцов у листі до Михайла Сосновського від 15 листопада 1968 року свою участь у ПНР заперечував.²⁹ Можливо, тут слід говорити про його фактичне, а не формальне керівництво партією.

Так чи інакше, це були останні спроби Д. Донцова долучитися до поточної політики. За словами Б. Кравціва, «Дмитро Донцов не був практичним політиком і участі в діяльності зорганізованої політичної партії чи руху після визвольних змагань 1917-20 років не брав. Не був він і творцем такої чи іншої політичної доктрини і програми. Проте, як ідеолог і публіцист, він мав величезний вплив на політичні концепції і розвиток провідних у цьому сторіччі політичних угруповань і рухів на українських землях».³⁰

Справжній талант і призначення Дмитра Донцова також виявився в справі редагування найпопулярнішого ще з дореволюційних часів журналу «Літературно-Науковий Вістник» (1922-1932 р., після зміни назви – «Вістник» – до 1939 р.). Донцов згадує: «... від того часу, особливо коли, завдяки Є. Коновальцеві, дістав я під свої впливи трибуну „Л. Н. Вістника“, – став я пропагувати свої ідеї, як „free lancer“, тільки в пресі і слові».³¹ Він

згуртовує навколо журналу цілу плеяду видатних письменників, ідеологів та есеїстів, стає основоположником яскравої групи «вістниківців». «Дім Донцових у Львові у 20-х і 30-х роках був своєрідним українським салоном, осередком літературного й журналістичного життя, місцем зустрічей провідних у той час політичних, літературних і мистецьких діячів».³²

Донцов впливав на духовну та інтелектуальну атмосферу українського Львова, плекаючи в його мешканців настрої войовничості й прагнення реваншу. Особливо сильним був його вплив на молодь. Ось як описує своє перше знайомство з Дмитром Донцовим Ярослав Дашкевич:

1938-1939 рр. – перший рік мого навчання у львівській гімназії [...]. З товаришами-гімназистами я забрів на доповідь Донцова в Академічному домі (студентському гуртожитку, по теперішньому) на вул. Супіньського, тепер Коцюбинського. На гімназійний мундир треба було накинути інший одяг, бо гімназистам заборонялося ходити «на зборища». Тоді я зрозумів електризуючий вплив Донцова на людей, на студентську молодь. Виступав він на фоні темно-червоної тканини, якою завісили стіну, стоячи, по пам'яті. По пам'яті наводив часом довгі цитати. Закінчив, легко поклонився, пішов. Жодних питань, дискусій. Всі сиділи мовчки.³³

Згадує Михайло Островерха: «Було це під весну 1934. На Академічній, у Львові, випадково стрінув я д-ра Дмитра Донцова, редактора „Вістника“. Привіталися. Він поспитав – як довго зупинюся я у Львові, коли вертаюся до Риму й зараз же поставив справу: чи не схотів би я перекласти на українське „Іль Прінсіпе“ Макіявеллія, а він це видасть. Припускаю, що, на це пропозиція, очі в мене блиснули радістю: знову Донцов сягає глибше й далі поза наше гетто! Очевидно, я вхитно погодився на це».³⁴ Пізніше «Володар» Макіявеллі дійсно вийшов у книгозбірні «Вістника».

Надзвичайно талановитий організатор, Д. Донцов мав прикру вдачу, що нерідко призводило до сварок і полеміки не лише з ворогами, а й з однопумцями, друзями, у тому числі з Є. Коновальцем і навіть з членами «вістниківської квадриги». За спогадами Івана Кедрина,

Коновалець був дуже невдоволений першими числами «Літературно-Наукового Вістника». Вони не мали ясного обличчя і, за висловом Коновальця, пропагували «хлопоманство». Він інспірував мене написати в «Ділі» критичні зауваги. Відколи ж Донцов видав свій «Націоналізм» і став насправжнім духовим диктатором галицької молоді, Коновалець нарікав, що Донцов у кожній справі мусить бути фанатиком і егоцентриком. Він, Коновалець, стверджував, що «коли не брати Донцова таким, яким він є, і з цим миритися, то він стане відразу фанатичним провідником».³⁵

Про ексцентричність Дмитра Донцова згадує і Петро Дужий. ОУН завжди турбувалася про долю української інтелігенції. На початку Другої світової війни провідники Організації склали списки тих інтелектуалів, хто особливо потребував допомоги. Сам Дужий і Климів-«Легенда» повинні

були конспіративно передати Донцову певну суму в рейхсмарках на площі Ринок у Львові. Той відразу побачив їх, але спочатку дочекався, коли під'їде трамвай, тоді швидко підійшов і мовчки розкрив саквояж. Хлопці вкинули туди гроші, а Донцов вскочив у трамвай і поїхав. «Холера, хоч би подякував», – сказав Клімів-«Легенда» Дужому. Вони засміялись і пішли.³⁶

Пізніше Володимир Янів напише в «Енциклопедії Українознавства»:

Його ідеологія мала великий вплив на молодь «30-х рр.», а його тези стали у великій мірі основою революційно-підпільної діяльності ОУН аж до післявоєнних років. Його ідеологія зустрілася з критикою демократичних і католицьких кіл; зокрема його етика, що випливала з волюнтаристичного та пантеїстичного монізму й виправдовувала всі вчинки, які б скріплювали силу нації («аморальність»), була оспорювана християнськими публіцистами й соціологами. В загальному Донцов, більше, ніж будь-хто з сучасників, став постаттю рівночасно звеличуваною й засуджуваною.³⁷

Есеїстика Д. Донцова мала вплив не лише на покоління сучасників. Ідеологічна цілісність його натури та бурхлива діяльність згуртованого ним «вістниківського кола» стали найпотужнішим виявом духовного життя України міжвоєнних часів.

І, всупереч злосливо висмикуваним цитатам з ранніх статей Донцова, одне можна ствердити: дух, яким наповнений увесь дорібок Донцова, залишається незмінним, без огляду на ті організаційно-ідеологічні (переважно – термінологічні) костюми й маски, які накидала доба. З першого свого друкованого рядка Донцов уже з'явився цілий, його пристрасним напором речення, з його знищуючим ударом полемічної рапіри, з його оригінальним, неіснуючим перед тим в нашій публіцистиці – стилем.³⁸

Це слова одного з найближчих соратників Дмитра Донцова – Євгена Маланюка.

Михайло Сосновський вказує на головну ідею донцовської системи: «Не було проблеми в українському політичному, громадському й культурному житті, до якої він не займав би становища, але провідною ідеєю всієї його творчості завжди був український національний інтерес, справа української державности, чи, як Донцов це постійно підкреслював, – „власновладства нації“». ³⁹

Аналізуючи його вплив на ідеологічне оформлення ОУН, Анатолій Бедрій говорить про «школу Донцова», додаючи, що всі члени Революційного Проводу (Степана Бандери) належали до цієї школи.

Розгорнення на всенародню скалю організованої визвольної боротьби у великій мірі завдячуємо титанічній ідейно-виховній праці, продовж двох десятиків років, д-ра Дмитра Донцова. Ніхто інший так багато не причинився до унапрявлення, цілеспрямовання, формування і росту з малих нечисельних гуртків студентської молоді нової національної еліти, як цей динамічний мислитель, теоретик, пропагандист, виховник-педагог, публіцист і учений.⁴⁰

Визначення «школа Донцова» зустрічаємо також в інших діячів ОУН. До яких би груп вони не належали пізніше, всі починали з Донцова. Згадуючи про Конгрес ОУН 1929 року, Степан Ленкавський писав:

Щоб протиставитися ворожій ідеології і політичним концепціям легальних партій, новий політичний рух під дуже міцним впливом Дмитра Донцова знайшов головні напрямні передусім нової націоналістичної ідеології, а також загальні напрямні нової політичної концепції. Це все – крім підставової ідеї нації, як центральної ідеї, засади соборницького трактування вартості місцевих досягнень та орієнтації на сили власного народу – було, в той час, глибоким суб'єктивним переконанням, але воно вимагало компетентного ствердження. Потреба скликання конгресу була вимогою назрілого розвитку.⁴¹

На початку Другої світової війни, Донцов потрапляє до концтабору в Березі Картузькій, але невдовзі після розгрому Польщі виходить на свободу. М. Климишин зустрічає його в Берліні, у штаб-квартирі ОУН на вулиці Вільмерсдорф.⁴² Пізніше він згадував: «Д-ра Дмитра Донцова я вже бачив у 1932 році у Кракові, де він мав доповідь у студентській громаді, тепер я міг його пізнати особисто. Він тільки що вийшов з польського концентраційного табору в Березі Картузькій, був дуже виснажений, але вигляд його був здоровий».⁴³

Там же Дмитро Донцов зустрічався з Романом Бжеським, який дає іншу характеристику настрою головного редактора ЛНВ («Вістника»):

У 1939 році, по виході з Берези Картузької, він, прибувши до Кракова, мав понад 6-годинну розмову з автором цих рядків, який змалював невеселу картину: захоплення великої частини молоді гітлеризмом, поєднане з психікою раба [...]. Донцов побув ще в Кракові кілька днів, приглянувся тому, що діється в Берліні, побачив, що немає навіть невеликої групи, на яку можна було б спертися, яка б не мала різних «застережень», і щоб уникнути тиску німців [...] прийняв запрошення Русової приїхати до тоді ще не окупованої Румунії.⁴⁴

Пізніше Дмитро Донцов короткий час перебував у Львові, потім їде до Бухареста, де видає журнал «Батава», тоді знову до Львова і – в довільну еміграцію.

Влітку 1942 року Я. Дашкевич зустрічався з ним у Криниці, що на Лемківщині, традиційному місці відпочинку української інтелігенції: «Зустріч з Донцовим була несподіваною. По місточку, над річечкою, що впадала до Криничанки (досі пам'ятаю це місце, здавалося б, впізнав, якби знову опинився в Криниці) йшов Дмитро Донцов у бідненькому поруділому чорному пальті. Хоча літо-ранки в горах були холодні. З добрими теплими очима, легкою іронічною усмішкою, блідо-жовтий, як завжди, на обличчі».⁴⁵

Аркадій Любченко, перебуваючи під час війни в Галичині, знайомиться з багатьма галицькими письменниками, громадськими діячами, хоче побачити Дмитра Донцова, але це йому не вдається. 19 грудня 1942 року Любченко записав у своєму щоденнику:

Так от, п. Донцова. Вона в Ковелі редагує газету. Жаліється, що справа йде погано. Донцов незабаром має приїхати до неї на відпочинок. Коли довідалась, що я збираюсь на Львів, а звідти, мабуть, до Криниці, то дуже захопилась думкою, що слід було б на той час і Д-ву туди поїхати – він бо дуже хотів би зі мною бачитись і говорити. Але навряд чи німці туди його пустять. Розмова загалом була жвава і цікава. Сиділи вони (з нею п. Марія Ясеницька, що, власне, привела її до лікарні) годин зо дві. На прощання я просив вітати Д. Д-ва.⁴⁶

Популярність Д. Донцова в націоналістичному русі була настільки великою, що в ОУН розглядалася думка про те, щоб надати йому повноваження Президента України в уряді Ярослава Стецька (Українське Державне Правління), який проголосив Незалежну Українську Державу у Львові 30 червня 1941 року. Зберігся документ німецької служби безпеки за № 12 від 4 липня 1941 року, у якому зазначено: «Дмитро Донцов передбачається можливим президентом...».⁴⁷

Він дійсно претендував на незаперечне ідеологічне лідерство в українському націоналістичному русі, хоч у його практичній повсякденній діяльності участі не брав. Уже після Другої світової війни Д. Донцов публікує статтю, в якій висвітлює свій погляд на ідеологічну генезу націоналізму:

В «Самостійній Україні» бачимо нове гасло самостійности (хто лише пізніше тим гаслом не вимахував?), але й новий світогляд, нову психологію, наскрізь активно-націоналістичну. Доля РУП⁴⁸ була першим етапом на хреснім шляху українського націоналізму. Ця перша спроба активізації української націоналістичної думки була затоптана урядовим націоналізмом.

Друга спроба – львівська «Заграва» та прибудована до неї Партія Національної Революції (1923-1924), була швидко зліквідована самими ж загравістами, які громадно перейшли під прапор УНДО,⁴⁹ щоб там політично й ідейно розчинитися. «Вістниківство» по першій війні, у зв'язку з яким, але зовсім від нього окремо, постала націоналістична організація, лишилося осамітненим. В організації ж почалася фрагментація, подібна до фрагментації в РУП у 1903-1904 рр., націоналістична думка почала занецишуватися пачкуванням до неї драгоманівщини і грушевищини (Онацький, Мартинець); постала організація «творчого націоналізму» (ФНС⁵⁰ – Паліїва-Іванейка), яка з націоналізмом нічого спільного не мала; з вибухом війни наступив розкол в організації, нарешті по 2-ій війні, на еміграції, під впливом перемоги СССР і контакту галичан із збільшеними елементами Київської України, прийшло до спроби повного перекреслення націоналістичної ідеї і заміни її націонал-соціалізмом, або розпливчатим безобличним «демократизмом».⁵¹

Щоправда, стаття не підписана і, за стилем, її автором міг би бути якщо не Донцов, то хіба лише Роман Бжеський. В усякому разі, схема, окреслена в статті, відповідає загальним закономірностям.

Своє «вістниківство» Д. Донцов розглядає як окрему політичну течію, хоч насправді воно не є таким, оскільки самі «вістниківці» переважно належали до ОУН, або були в той чи інший спосіб пов'язані з нею. Трапля-

лися й такі, що взагалі не долучалися до політичної діяльності. Також привертає увагу теза про «демократизацію» ОУН під час війни, коли націоналісти з Галичини зіткнулися з проблемою розгортання загальнонаціональної збройної боротьби: Організація може підняти на боротьбу цілий народ, але весь народ не може стати членством Організації. Степан Бандера розумів це протиріччя, але Дмитро Донцов не змирився з поточною пропагандою ОУН на «рідних землях», не відрізняючи її від ідеологічної плятформи українського націоналізму.

Постать Д. Донцова дійсно сповнена протиріч, і давно вже назріла потреба дати їй правдиве висвітлення, визначивши належне місце в історії української естетичної та суспільно-політичної думки ХХ століття. Така потреба висловлюється багатьма сучасними дослідниками, зокрема, Оленою Бачинською: «Це ім'я за останні 70 років терпіло вкрай протилежні оцінки: від прямої образи до великої пошани. За спомин його ідей без додатку „буржуазний націоналіст“ судили та переслідували. Однак усі ті, хто нехтував його ім'ям, хотів забути ідеї, тим самим визнавали величезний вплив, силу слова і духу».⁵² І справді, за словами Євгена Маланюка, «часом аж страшно стає на саму думку: а що, якби отого „чорнявого студента“ з Таврії забракло у нас на початку 20-х років ХХ століття?».⁵³

(Продовження буде)

Примітки:

1. Янів В. Проблеми психологічного окциденту України // Визвольний Шлях. – 1965. – Ч. 10. – С. 1042.
2. Красівський З. Невольницькі плачі. – Лондон, 1984. – С. 119.
3. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – С. 66.
4. Центральний Державний Історичний Архів у м. Києві. ф. 486 (Матеріали Київської палати громадянського суду), оп. 5, спр. 175, арк. 87-93; ф. 1892 (Матеріали Харківського верхнього земського суду), оп. 1, спр. 297, арк. 4 зв.-5, 66 зв.
5. Сварник Г. До ідейної біографії Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1997. – Ч. 1. – С. 146.
6. Там само. – С. 147.
7. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – С. 67.
8. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932-1939. – Т. 2. – С. 90.
9. Дорошенко Д. З минулого. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 106.
10. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – С. 72.
11. Бедрій А. Світоглядно-ідейна біографія Дмитра Донцова до 1913 року // Визвольний Шлях. – 1983. – Ч. 11-12. – С. 1425.
12. Див. далі: окремий підрозділ «Дискусія з Леніним».

13. Центральний Державний Історичний Архів у м. Києві, ф. 295 (Матеріали Київського тимчасового управління у справах друку), оп. 1, опр. 305, арк. 38, 38 зв.; спр. 477, арк. 24, 24 зв.
14. Йдеться про політичне вбивство 1908 року українським студентом Мирославом Січинським, ім'ям якого тепер названа вулиця в Тернополі, намісника Галичини графа Андрія Потоцького. Ця подія мала величезний розголос у засобах масової інформації всього світу.
15. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 31.
16. Там само. – С. 32.
17. Климишин М. В поході до волі. – Детройт, 1998. – Т. 2. – С. 338.
18. Милуков П. Заявленіє... // Государственная дума. Стенографическія отчеты. Часть II. Четвёртый созыв. Зас. 40, 19 февраля 1914 г.
19. Степанів О. Напередодні великих подій. Власні переживання і думки 1912-1914. – Львів, 1930. – С. 33.
20. Суровцова Н. Спогади. – К., 1996. – С. 145.
21. Донцов Д. До моїх політичних однодумців. – Б/м, 1915. – С. 3.
22. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – С. 135.
23. Донцов Д. До моїх політичних однодумців. – Б/м, 1915. – С. 4.
24. Скоропис О. Від видавців // Міхновський М. Самостійна Україна. – Венцляр, 1917. – С. 27.
25. Центральний Державний Історичний Архів у м. Києві, ф. 274 (Матеріали жандармського управління), оп. 1, спр. 709, арк. 167 зв.; ф. 336, оп. 1, спр. 28, арк. 14, 120 зв.
26. Суровцова Н. Спогади. – К., 1996. – С. 146.
27. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – С. 170.
28. Дашкевич Я. Дмитро Донцов, Євген Маланюк // Україна. Наука і культура. – К., 1999. – Вип. 30. – С. 286.
29. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – С. 171.
30. Кравців Б. Передмова // Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – С. 11.
31. Донцов Д. Рік 1918, Київ. – Торонто, 1954. – С. 115.
32. Кравців Б. Передмова // Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – С. 12.
33. Дашкевич Я. Дмитро Донцов, Євген Маланюк // Україна. Наука і культура. – К., 1999. – Вип. 30. – С. 286.
34. Островерха М. Від перекладача // Макіявеллі Н. Володар. – Нью-Йорк, 1976. – С. 7.
35. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 347.
36. З приватної розповіді Петра Дужого.
37. Янів В. Дмитро Донцов // Енциклопедія українознавства. – Париж – Нью-Йорк, 1957. – Т. 2. – С. 576.
38. Маланюк Є. Дмитро Донцов // Книга спостережень. – Торонто, 1966. – Т. 2. – С. 369-370.

39. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – С. 19.
40. Бедрій А. Вплив Дмитра Донцова на формування ОУН // Авангард. 1983. – Ч.6. – С.341.
41. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 406.
42. Климишин М. В поході до волі. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С.237.
43. Там само. – С. 238.
44. Задеснянський Р. Правда про Мосендза і його твори. – Торонто, 1977. – С. 26.
45. Дашкевич Я. Дмитро Донцов, Євген Маланюк // Україна. Наука і культура. – К., 1999. – Вип. 30. – С. 287.
46. Любченко А. Щоденник. – Львів – Нью-Йорк, 1999. – С. 100.
47. Косик В. Україна під час другої світової війни (1938-1945). – Київ – Нью-Йорк – Париж, 1992. – С. 579.
48. Революційна Українська Партія, розпочинала свою діяльність із «Самостійної України» (1900) Миколи Міхновського, але потім перейшла на соціалістичні позиції і стала основою УСДРП.
49. Українське Народно-демократичне Об'єднання – ліберально-демократична галицька партія міжвоєнного часу.
50. Фронт Національної Єдності – невелике галицьке політичне угруповання пронацистської орієнтації.
51. Донцов Д. 50-ліття РУП // Українець-Час (кінець 40-х або початок 50-х років). – Ч. 22 (188).
52. Бачинська О. З думок про Дмитра Донцова // Маловивчені сторінки історії України. – Херсон, 1996.
53. Маланюк Є. Дмитро Донцов // Книга спостережень. – Торонто, 1966. – Т. 2. – С. 376.

Донцов Д. Єдине, що є на потребу.
– К., 2002. – 64 с.

Збірка статей провідного ідеолога українського націоналізму доктора Дмитра Донцова, що вийшла друком за сприяння Молодіжного Націоналістичного Конгресу, вміщує праці, написані в різний час, проте об'єднані тематично: «Єдине, що є на потребу», «Заповіт Шевченка», «Слово до молоді». Ці тексти адресовані насамперед молодому українському читачеві, зокрема студентству, керівництву і членству молодіжних патріотичних організацій. У пропонованій книзі читач також знайде статтю доктора Богдана Стебельського «Виховник провідної верстви», написану до 80-ліття від дня народження Д. Донцова.

Ціна: 3 грн.

Усім, хто бажає придбати книгу Д. Донцова «Єдине, що є на потребу», пропонуємо звертатись за адресою: 01034, м. Київ, вул. Ярославів Вал, 9, п. 4, тел. (044) 234-70-20.

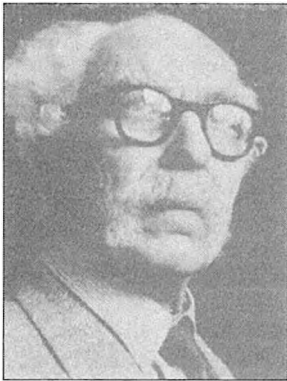

Ярема Романюк

Видатний педагог Григорій Ващенко

(До 125-річчя від дня народження)

Серед когорти видатних діячів України, які боролися за українське національне шкільництво, за українське національне виховання молоді, зокрема таких як Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський, С. Русова, І. Огієнко, К. Ушинський, особливо своєрідною є постать видатного педагога-новатора, психолога, письменника Григорія Ващенка.

Григорій Ващенко

Советська тоталітарна система тримала його ім'я, його твори під суворою забороною, як і все українське, упродовж віків вироблене народом та його найкращими синами та дочками.

Із проголошенням самостійної України 24 серпня 1991 року відкрився доступ до скарбниці української історичної пам'яті. Від того часу силами теперішніх послідовників творчості Г. Ващенка, силами національно свідомих учених-патріотів, таких як А. Погрібний, М. Стельмахович, О. Вишневський, О. Коваль, А. Алексюк, Д. Тхоржевський, вертається до українців його творчий доробок.

Видатний український педагог сучасності академік М. Стельмахович у 1998 році в статті з нагоди 120-річчя від дня народження вченого-педагога писав: «Могутня за своїм творчим розмахом, європейською глибокодумністю, висотою педагогічного злету, українським патріотизмом й національною ідейністю, розмаїтістю змісту, актуальністю й глибиною висвітлюваної проблематики, постать професора Григорія Ващенка широко відома в цілому світі. На жаль, мало знана, а донедавна замовчувана в його рідній вітчизні – Україні».¹

Народився Григорій Ващенко 23 квітня 1878 року в селі Богданівка на Полтавщині. На настійливу вимогу матері пішов учитися на священнослужителя. Закінчив Роменську духовну школу, а потім, у 1898 році, – Полтавську духовну семінарію. У семінарії панував український національний дух, там найближчими друзями Григорія Ващенка були Симон Петлюра та Олександр Шапотієв.

У 1899-1903 роках здобув вищу освіту в Московській Богословській Академії. Проте на священника свідомо не висвятився: його глибоко вразила поведінка, спосіб життя духівників, викладачів та більшості студентів, що не відповідало, на думку Г. Ващенка, нормам християнської моралі. Відтак приступив до педагогічної діяльності. Спершу працював у

сільській школі на Прилуччині, далі – у Полтавській єпархіяльній жіночій школі, у духовній школі міста Кутаїсі (Грузія), комерційній школі та вчительській семінарії міста Полтави. Вчителював також у середніх школах Тульчина та Ромнів.

У цей час проявляється непересічний таланти Г. Ващенко як літератора. Він пише і друкує оповідання «Німії» (1900), поему «Сіндора» (1902), поетичну збірку «Пісня в кайданах» (1907), п'єсу «Сліпий» (1909), збірку художніх творів «До ґрунту» (1911) та ін.

За доби Української Народної Республіки (1917-1920) Г. Ващенко з великим ентузіазмом віддається творенню рідного шкільництва. Він читає лекції на курсах учителів у Прилуках, Ромнах, Хоролі. Пізніше працює викладачем учительського інституту в Полтаві й водночас – директором учительської семінарії, яка тоді функціонувала на Шведській Горі.

У 1918 році в Полтаві було створено Український Полтавський Університет, у якому Г. Ващенко працював на посаді доцента-викладача. Під впливом відомого лікаря-психолога Петра Лесгафта захоплюється проблемами педагогіки та психології. За самовіддану роботу в справі захисту й розвитку української культури та шкільництва Г. Ващенко в 1919 році арештовують денікінці. Тільки випадок рятує його від вірної смерті. З приходом у Полтаву червоних Г. Ващенко їде працювати в містечко Білки, де йому вдається піднести процес навчання на високий національний рівень. Однак уже в 1923 році, його патріотично-навчально-виховний діяльності почали перешкоджати партійно-комсомольські органи, які довели справу до суду. Тоді Г. Ващенко втікає до Полтави.

Із 1925 року він працює професором і керівником катедри педагогіки Полтавського педагогічного інституту. Від початку наступу НКВД на українську інтелігенцію Г. Ващенко потрапляє в поле зору цієї одіозної структури. Наприкінці 1933 року, після усунення М. Скрипника з посади наркома освіти України, розпочинається період наступу на українські національні кадри. Не обминули увагою большевики і Г. Ващенко: як «ворога народу» і «буржуазного націоналіста» його звільняють з роботи. Більше двох років він був без посади. Остерігаючись переслідувань та арешту, Г. Ващенко виїжджає в Росію. З 1936 року він працює в Сталінградському педагогічному інституті завідувачем катедри педагогіки. У 1940 році повертається до Полтави й продовжує діяльність у Полтавському педагогічному інституті. У цьому ж місті під час німецької окупації редагує українську газету.

Але з наближенням совєтської армії, усвідомлюючи, що большевики тепер уже точно не подарують йому українських поглядів, у 1943 році змушений був вирушити до Києва. Далі через численні проміжні пункти, разом з родиною їде до Німеччини. Поселився в американській окупаційній зоні – у Мюнхені (Баварія). Це місто на той час стає центром української наукової, політичної та культурної еміграції.

З 1945 року працює професором, згодом – завідувачем катедри педагогіки Українського Вільного Університету. В 1950 році був обраний ректором Української Богословської Академії.

Г. Ващенко прожив у Німеччині двадцять два роки. Він помер 2 травня 1967 року на дев'яностому році життя, знайшовши тут вічний спочинок.

Під час перебування в Німеччині Григорій Ващенко співробітничав з Українською Вільною Академією Наук, з Науковим Товариством імені Тараса Шевченка, зі Спілкою Української Молоді (СУМ), друкувався в українських емігрантських виданнях «Українська трибуна», «Український самостійник», «Шлях Перемоги», «Авангард». Низка його статей побачила світ на сторінках журналу «Визвольний Шлях», зокрема: «Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема» (1953, чч. 9-12), «Психологія в СССР» (1953, ч. 3), «Педагогічна наука в СССР» (1955, чч. 6, 8-10), «Виховна роля мистецтва» (1955, чч. 8-12 та 1956, чч. 1, 3, 4), «Організаційні форми навчання» (1957, ч. 9), «Системи навчання» (1957, ч. 4), «Мораль християнська і комуністична» (1962, чч. 1-3, 6-8).

Детальну інформацію про вченого ми отримали завдяки публікаціям віце-президента Координаційного осередку українських громадських центральних установ у Європі (Брюссель) Омеляна Ковалья.

Якою ж є педагогічна спадщина вченого на сьогоднішній день в Україні? Першим у нашій державі за сприяння українців діаспори та краян-полтавців був виданий підручник Г. Ващенко для виховників, учителів та українських родин – «Виховний ідеал» («Записки виховника»). Наклад книги – п'ятдесят тисяч (1994). У передмові до неї О. Коваль пише:

Ця книжка стала основним підручником для виховників, і на її науці та ідеях формувалася світогляд української молоді в світі, поза Україною. Вартість тієї науки полягає в тому, що в ній проведена стисла аналіза розвитку української духовності від найдавніших часів. Саме на цій основі професор Григорій Ващенко будує Виховний Ідеал, що відповідає психічним, природним властивостям української людини. Цей ідеал, очевидно, не дається в готовій формі, а мусить супроводитись виховною працею педагога і під впливом виховного середовища. Професор Григорій Ващенко вказує на ті середники і методи, які належить стосувати, щоб у результаті виховної праці досягнути ідеальної людини-українця, громадянина, життєвою метою якого буде служба Богові і Україні.²

Насамкінець О. Коваль підкреслює: «Повернення цієї прецінної спадщини в Україну виповнить важливу педагогічну щілину, яка витворилася в національному вихованні під час большевицького панування. Потрібно лише, щоб ця справа лягла на серце численним педагогам, котрі самі переймуться ідеєю українського національного виховання ідеалістичного напрямку і зуміють защебити цю ідею в серця та уми молодого покоління».³

У вересні 1995 року в Києві відбувся Установчий Конгрес Всукраїнського Педагогічного Товариства імені Григорія Ващенко. Головою Товариства обрали відомого в Україні вченого-патріота, письменника, професора Анатолія Погрібного.

Наступна книга Г. Ващенка – «Загальні методи навчання» – вийшла завдяки зусиллям Педагогічного Товариства (1997), з ґрунтовною передмовою наукового редактора, академіка Анатолія Алексюка. Цікавою є історія написання цієї праці. Г. Ващенко завершив її ще в 1929 році в Полтаві, працюючи науковцем у Полтавському педагогічному інституті. Вона слугувала підручником для студентів педагогічних вищих навчальних закладів. Проте з наступом червоної реакції цей твір було кваліфіковано як прояв українського буржуазного націоналізму, «визнано шкідливим, заборонено і вилучено з ужитку». Книгу забрали з бібліотек і «переселили» в спецхови НКВД, а її автора звільнили з роботи. Вдруге Ващенко видає її в 1949 році в Мюнхені. І лише в 1997 році з книги зняли заборону в бібліотеці імені В. Вернадського АН України.

У 1999 році силами Педагогічного Товариства видається третя праця Г. Ващенка – «Виховання волі і характеру». У передмові до неї В. Герасименко пише: «Процес виховання любови до Батьківщини, здорового патріотизму, чесности й принциповости, мужности та героїзму, дисциплінованости й організованости, пошани до батьків і старших – ці та чимало інших важливих і актуальних питань ґрунтовно висвітлюються в книжці».⁴

У 2000 році (також силами Педагогічного Товариства) була видана четверта книга науковця – «Праці з педагогіки і психології». До неї увійшли твори вченого, написані в різні часи й присвячені різній тематиці. У ґрунтовній, фундаментальній передмові до книги професор О. Вишневський робить глибоку й усебічну аналізу творчости вченого. Порівнюючи педагогічні спадщини трьох знаних полтавців, він зазначає:

Сьогодні наші погляди звертаються до постатей трьох відомих українських педагогів: А. Макаренка, В. Сухомлинського і Г. Ващенка. Два з них служили (хотіли вони цього чи ні) комуністичній системі цінностей. Зрештою, не можемо не визнати, що В. Сухомлинський був щирим українцем і прихованим християнським гуманістом. І це був подвиг, що заслуговує в нашій історії педагогіки на високий п'єдестал. Він прагнув свободи, душею і таланом відчував бездоріжжя комуністичної педагогіки, але служив, бо мусив – як і П. Тичина, М. Рильський та інші наші таланти. Навряд чи це можна сказати про А. Макаренка, що, маючи значне визнання та заслуги, як-от у сфері трудового виховання, творив себе в атмосфері терору й войовничої антихристиянської та антиукраїнської ідеології. Тут поділяємо точку зору Г. Ващенка, що жив за тих самих умов, але вибрав шлях інший.⁵

Треба відзначити, що силами ентузіястів видаються педагогічні праці Г. Ващенка й у різних регіонах України. Так, у 1997 році в місті Дрогобичі вийшла друком книга «Вибрані педагогічні твори» з передмовою професора О. Вишневського. У Львові окремим виданням побачила світ праця «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру». У 2001 році в місті Полтаві доктор педагогіки Алла Бойко видала книгу «Служу Богові і Батьків-

щині», до якої увійшла частина праць полтавського періоду діяльності Г. Ващенка (20-30-ті роки). З повідомлень у пресі Голови Всеукраїнського Педагогічного Товариства імені Г. Ващенка довідуємося, що готується до друку п'ятий том під назвою «Хвороби в галузі національної пам'яті».⁶

Справді, на сьогодні наше суспільство хворе, і як передбачав Г. Ващенко, потребує відновлення національної пам'яті. Ось один із фактів на підтвердження цього: 12 березня 2003 року в стінах Верховної Ради України відбулися парламентські слухання, присвячені проблемам функціонування української мови. Виступаючи із сумом говорили про стан справ у цій царині. Зокрема, голова парламентського комітету з питань культури і духовності Лесь Танюк зазначив: «... ренесанс української мови після проголошення Незалежності тривав три роки. А нині знову посилюється тотальна русифікація. [...] Російська мова панує у радіо- і телеефірі. Лише вісімнадцять відсотків телеефіру є україномовним. Це стосується і друкованого слова. Якщо в 1990 році загальний тираж українських газет становив 68 відсотків, то в 2000 році – лише 35 відсотків».⁷

На жаль, за роки незалежності ідеї та творчість Г. Ващенка не стали наріжним каменем, стрижнем для офіційної педагогіки в нашій державі. АПН України не докладає жодних зусиль у справі використання та пропаганди ідей ученого в ділянці виховання молоді в національно-патріотичному дусі. Не проводяться конференції, симпозіуми тощо. Пропаганда ідей Г. Ващенка – це ініціатива окремих, не черствих душею, відданих українському народові учених-патріотів. На противагу національно-патріотичному вихованню молоді офіційна педагогіка висуває ідею громадянського (космополітичного) виховання, яку відкрито критикує професор О. Вишневський.⁸

Згідно з даними останнього перепису населення України представники титульної нації складають 78,8 відсотка, порівняно з результатами перепису 1989 року кількість росіян зменшилася на 26,6 відсотка. Проте наступна цифра викликає занепокоєння, адже українську мову вважають рідною лише 67,7 відсотка. Такий наслідок «виховання», упроваджуваний старою советською системою, такий «ужинок», одержаний уже за державної самостійності України. Однак цього не було б, якби з байдужим українцем велась відповідна робота, а виховання базувалося на педагогічній творчості Г. Ващенка.

Підсумовуючи, хочеться сказати про видатного українця, педагога, письменника Г. Ващенка словами палкого його прихильника, академіка, професора, на жаль, нині покійного М. Стельмаховича: «Завдяки своїй невтомній праці, педагогічній і громадській діяльності, Григорій Ващенко залишив глибокий слід у галузі педагогіки, психології, українознавства та богослов'я. Весь його життєвий шлях і творчість пройняті палкою любов'ю до України й українства, базовані на службі Богові й Україні. То й пам'ять у українського народу, й славу він заслужив невмирущо».⁹

Примітки:

1. Стельмахович М. Великий педагог Григорій Ващенко // Народознавство. – 1998. – № 49, 50. – С. 2.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – С. 6.
3. Там само. – С. 8.
4. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. – Київ, 1999. – С. 5.
5. Ващенко Г. Праці з педагогіки і психології. – Київ, 2000. – С. 4.
6. Унікальність Григорія Ващенко // Українська газета. – 2003. – № 29. – 6 березня.
7. Языка у нас більше, ніж мови... // Високий замок. – 2003. – № 48. – 13 березня.
8. Вишневський О. Ще раз про народження громадянина // Освіта. – 2002. – 6-13 лютого.
9. Стельмахович М. Цит. праця. – С. 3.

ЛЕОНІД ПОЛТАВА: Енеїда модерна. Поема-епопея.

Київ: «Українська Видавнича Спілка», 2002.

Видавці: Центр Національного Відродження ім. Степана Бандери, журнал «Визвольний Шлях», Молодіжний Націоналістичний Конгрес.

Повна назва твору по-клясицистичному «двоповерхова» – «Енеїда модерна, альбо дивні пригоди ченця Григорія Чудотворця, який що триста літ на Україні воскресає». Конструюючи подієвий сюжет поеми, Леонід Полтава сполучив свою художню фантазію з фолклорно-легендарною та з умовно-літературною логікою. Адже український народ вірив у безсмертя непересічних особистостей. От і Григорій у поемі відроджується через кожні триста років, щоб домалювати образ Пречистої, до кінця виконавши цим свій обов'язок. Мотив воскресіння ченця «в столиці юга Есесер», знайомства його з підсовєтською дійсністю України, з її мешканцями, врешті, пошуки ікони та долання на шляху до неї різних перешкод дав авторові ширші можливості створити образ УССР.

Видано книгу за фінансової підтримки пани Галини Полтави (Єнсен) та її дочки д-ра Дарії Дикої.

Ціна: 3 грн.

Бажаючим придбати книгу «Енеїда модерна» пропонуємо зголошуватись за адресою: 01034, м. Київ, вул. Ярославів Вал, 9, п. 4, тел. (044) 234-70-20.

Анатолій Погрібний

Педагогічні концепції видатного вченого-державника

Відзначаємо 125-річний ювілей одного з найбільших українських педагогів – Григорія Ващенко.

Зазначивши – *одного з найбільших*, не можна одразу не поставити запитання: чому ще так небагато знаємо в Україні про цього діяча?

Те «чому»? Як тут не згадати працю педагога «Хвороби в галузі національної пам'яті», у самій назві якої – вельми точна діагноза, що фіксує водночас і недостатність національної пам'яті (така ж згубна річ для нації, як і серцева недостатність для людини), і переобтяженість її різного роду антинауковим шлаком. Навчалися бо ми в Україні впродовж тривалого історичного періоду у відриві від власних національних джерел, на засадах будь-якої педагогіки, окрім національної. І в результаті – якою ж задоволеною виявилася ця хвороба!

Зможе назвати наш пересічний учитель і Руссо, і Локка, і, може, Песталоцці... А з вітчизняних – кого назве? Ну, звичайно ж, Антона Макаренка. Про його експеримент стосовно трудового виховання Григорій Ващенко позитивно писав у 20-х роках, але після сталінської канонізації відібраних з макаренківської системи воєнізовано-казармених принципів та розповсюдження їх на все шкільництво – піддав цього педагога, що перебував, на жаль, на космополітичних позиціях, різкому осуду. Ще назве наш пересічний учитель видатного педагога Василя Сухомлинського, у творчості якого повсякчас змагалися два супротивні, непримиренні начала – те, що йшло з глибин національної, народної педагогіки, і те, що спонукувало віддавати данину постулатам советської педагогіки.

А кого ще назве наш учитель, окрім Макаренка та Сухомлинського? На жаль, не завжди згадає він навіть геніяльного українського педагога Костянтина Ушинського, адже в різноманітних виданнях советської доби його потрактовували лише як російського, у гіршому разі – як «отечественного». Та й загалом в Україні все ще слабо підняті й освоєні неочіненні пласти власної української педагогічної думки, які сформувались за весь час існування нашої нації. Пласти ці – то і багатюща, високозмістовна та високогуманна народна педагогіка, і знамениті «Руська правда» доби Ярослава Мудрого та «Повчання» Володимира Мономаха, і набутки козацької педагогіки, і те найкраще, що було витворене професорами Києво-Могилянської та Острозької академій, і Г. Сковорода та Т. Шевченко, К. Ушинський і Б. Грінченко, І. Франко і С. Русова, І. Огієнко, С. Сірополько, І. Стешенко, А. Волошин... Невичерпні криниці національної педагогічної мудрости, національної честі, самоповаги.

Те, що все це належно ще не освоєне вчителем, не є докором лише йому.

Найперше – це одне зі звинувачень, що їх маємо висунути антилюдській, антинаціональній комуністичній системі, яка доклала всіх зусиль, аби відтрити від нашого педагога все істинно живе, творче, національне. Тому й маємо сьогодні такі жакливі хвороби національної пам'яті вже в масштабах усього українського суспільства, тому й живемо за ситуації все ще не розпрямленої, як слід, національної гідності.

В історії новітнього часу справді важко назвати інший народ, з духовними світочами котрого, звичайно, як і з самим народом, доля повелася б так жорстоко, як зі світочами українців і України.

Досить згадати найтипівіші варіанти:

- фізичне знищення наших духовних провідників, як правило, далеко не у повноті їхніх діл і літ (незлічимі розпізнавальні імена-символи – і то, власне, аж до нинішнього дня);

- не лише добровільне, а й вимушене струшування плодів видатного розуму до чужого городу іншої, не своєї науки і культури – передовсім російської, а то означає – brutальне експропріювання могутніх інтелектів українського народу, що з волі чужинців-колонізаторів ураз ставали чи то «общерусскими», чи то «советскими» (розпізнавальні символи – Микола Гоголь, Михайло Остроградський, Костянтин Ушинський, Сергій Корольов);

- створення видатним талантам таких умов життя і праці, що глибину мислі, свою прозорливість вони могли фіксувати, в ліпшому разі, у з ризиком ведення щоденників або в інших творах, що не призначалися до друку (за приклад нехай послужить хоч би Олександр Довженко);

- безчесні маніпулювання недорозвиненою свідомістю позбавленого власної державності народу, завдяки чому істинні світочі сприймалися ним як зрадники, відступники (найяскравіший приклад – Іван Мазепа), а справді заблукали на зрадницьку, відступницьку стежу персони – як звичайно, як достойники (розпізнавальний символ, хоча зовсім не з числа світочів, – Юрій Коцюбинський);

- нарешті – вельми масовий варіант – відторгнення видатних світочів од рідного народу, приречення на незнання останнім не те що їхніх справ, а й самих їхніх імен. Маємо також безліч розпізнавальних символів цього варіанту, як-от донедавна Олександр Архипенко, Євген Маланюк, Олександр Кошиць і багато-багато інших.

До їх числа належить і Григорій Ващенко, з чийм ім'ям пов'язаний високий злет української національної педагогічної думки у XX столітті – точніше, у 20-60-х роках.

Складене з двох частин – в Україні та Німеччині, в еміграції, – життя Г. Ващенка (1878, 23 квітня – 1967, 2 травня), а головне – різке викриття в багатьох його творах антинаукової, антинаціональної сутності офіційної советської педагогіки стало причиною того, що у свою Вітчизну, в Україну, педагог почав повертатися тільки з відновленням її державної неза-

лежності. Відрадно, що завдяки заходам Всеукраїнського Педагогічного Товариства ім. Г. Ващенка та спонсоруванню цих заходів добрими людьми – патріотами (передовсім, з діаспори) книга за книгою вийшли в останні роки вже п'ять томів творів Г. Ващенка, а саме: т. 1 – «Виховний ідеал», т. 2 – «Загальні методи навчання», т. 3 – «Виховання волі і характеру», т. 4 – «Праці з педагогіки та психології», т. 5 – «Хвороби в галузі національної пам'яті». Алла Бойко, доктор педагогіки з Полтави, видала в 2001 році книгу «Служба Богові й Батьківщині» (у назву покладено провідне кредо педагога, якому він лишався вірним упродовж усього життя), до котрої увійшла частина праць полтавського періоду діяльності Г. Ващенка (20-30-і рр.). У Дрогобичі вийшли «Вибрані педагогічні праці», у Львові – окреме видання праці «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру», здійснене Львівським державним інститутом фізичної культури.

Для окреслення широти творчих зацікавлень ученого не зайвим буде поінформувати й про зміст іще не менше як трьох томів його творів, що мають вийти найближчими роками. Це – праці 20-30-х рр. (доеміграційного періоду), що охоплюють широкий спектр проблем практичної методики навчально-виховного процесу. Це – літературно-художня спадщина Г. Ващенка як автора ряду прозових (почасти й драматургічних) творів, що заявив себе на цій ниві в 1900-х рр. під псевдонімом «Г. Васківський». Це – багаті на спостереження спогади Г. Ващенка, що стосуються різних етапів його педагогічної діяльності. Крім того, поза досі виданими томами залишається ряд статей та розвідок ученого, опублікованих у періодичній пресі та ще не зібраних з належною повнотою і до сьогодні (особливо це стосується його виступів в емігрантських виданнях у перші роки перебування в Німеччині, коли, остерігаючись «засвітитися» перед большевицькими агентами, педагог не підписував своїх публікацій правдивим прізвищем). Немало належить попрацювати й для зібрання епістолярії Г. Ващенка, відомої покищо лише окремими листами. (Прикро це констатувати, але з-поміж найближчих до педагога людей не виявилось таких, які потурбувалися б про збереження його архіву, в т. ч. рукописів хоча б найважливіших наукових праць).

Годі й применшувати вагу вже здійсненого щодо видання творів Г. Ващенка та того, що ще належить здійснити, адже живлющі джерела національної педагогіки залишаються в Україні все ще значною мірою замуленими, непрочищеними, на жаль, і донині. Відтак автор цих рядків як голова Всеукраїнського Педагогічного Товариства ім. Г. Ващенка сердечно дякує всім установам та окремим добродіям, які уможливили вихід названих п'яти томів праць видатного педагога (прізвища на цих книгах зазначені) і закликає всіх, хто виявить готовність (хто фінансово, а хто – надавши нам невідомі рукописи педагога, його листи або спогади про нього), долучитися до якомога швидшого видання наступних томів праць цього вченого, що, безперечно, допоможуть спрямувати освіту та вихо-

вання в Україні в національне річище. До речі, таку його знамениту працю, як виданий у Києві в 1994 році «Виховний ідеал», сьогодні мусили б перевидати, адже весь її наклад уже розійшовся.* Варто нагадати, що на цій книзі виховалося вже кілька поколінь сумівської молоді.

Утім самі назви праць Г. Ващенка, які донині вийшли, увиразнюють основні напрямки його наукових зацікавлень. Це – актуальні питання, скажемо так, поточної, практичної педагогіки, у центрі яких – принципи та методи навчання (їх урізноманітнення, застосування, класифікація), причому, в докладному висвітленні здобутків у цій царині не тільки вітчизняної, але й світової педагогічної думки – як минулого, так і сучасної Ващенкові епохи. Це – проблеми національного виховання, що ними особливо переймався вчений, видатною заслугою якого стало всебічне теоретичне й практичне обґрунтування виховного ідеалу українського народу. Це – дослідження з історії педагогіки, починаючи з античності і до тих днів, коли працював Г. Ващенко. Особливу увагу він приділяє експериментам, які проводив на освітній ниві большевицький режим, розкриваючи його антилюдянсть та антиукраїнськість. Це – цілий ряд праць із тісно поєднаної з педагогікою психології, що дають підстави вбачати у Г. Ващенкові також видатного українського психолога минулого століття.

Окрім того, Г. Ващенко не належав до суто «кабінетних» учених: своє уміння заглиблюватись у науковий матеріал, видобувати пласти знань з минувшини він поєднував з найжвавішим інтересом до проблем та запитів сучасності. І основне завдання для нього полягало в тому, щоб зберегти, осмислити й розвинути українську національну освітню традицію, у всій чіткості та ясності визначити й розкрити принципи національного виховання, що мають у чистоті й високості дотримуватись та зберігатись на еміграції, аж до того часу, коли з падінням комуністичного режиму та розвалом советської імперії (педагог пристрасно вірив, що це станеться в близькій історичній перспективі), вони повносило утвердяться на матірній, уже національно вільній землі.

Є підстави акцентувати на певній *місійності* праці Г. Ващенка. Передусім вона полягала в розвитку та захисті витвореної українцями впродовж віків власної національної педагогічної традиції. Він став вірним лицарем та послідовним продовжувачем найорганічніших, відповідних менталітетові українців ланок цієї традиції, що, як уже було зауважено, від глибин народної педагогіки через «Повчання» Володимира Мономаха, народну мудрість Г. Сковороди, національне Євангеліє, явлене Т. Шевченком, геніяльні педагогічні осягнення великого українця К. Ушинського, була заявлена в час, коли почав діяти Г. Ващенко. Зокрема, він, як і Б. Грін-

* Принагідно подаємо тут адресу Всеукраїнського Педагогічного Товариства ім. Г. Ващенка, за якою можна звертатися: вул. Володимирська, 57, к. 201, Будинок учителя, м. Київ – 30.01030, Україна; тел. 8-044-552-72-00.

ченко та інші культурно-громадські діячі кінця XIX – початку XX ст. пристрасно обстоював українську національну школу й рідну для українців мову. Саме цю найдорожчу для українців національну традицію він розвивав, збагачував та, можна сказати, огранював, вірячи, що вона конче й ураз придасться для розбудови незалежної Української Держави.

Як знаємо, сподіваного утвердження освіти та виховання на національних засадах у нинішній Україні поки, на жаль, не відбулося, що й не дивно, оскільки офіційного курсу на будівництво національної держави українського народу досі не взято. Тут міститься й відповідь на запитання: чому педагогічний доробок Г. Ващенка ще й сьогодні часто-густо натрапляє на недовір'я, настороженість, а то й відверте несприйняття чи навіть щось схоже на... ревності. Останнє – це в деякого з академічних науковців, котрим уявляється, що Г. Ващенко повертається в Україну не інакше як для того, щоб когось іншого *витіснити*... Але якими дивними є подібні припущення! Як так – витіснити? Можливо, увиразнити істинне місце та істинні заслуги того чи іншого діяча. А загалом же, годі й сумніватися, що чим більше зірок, скажімо, на науково-педагогічному небосхилі, тим нам світліше. Відтак повернення та утвердження ідей Г. Ващенка – то аж ніяк не намагання вивищити його геть над усіма, що іноді закидають Всеукраїнському Педагогічному Товариству, названому на його честь. Не можна витіснити І. Франка, наприклад, Лесею Українкою, так само, як не можна (і якими безглуздими були б такі спроби) витіснити Г. Ващенко, скажімо, когось із його попередників – видатних українських педагогів – чи його не менше видатних сучасників... У дійсності кожен відомий діяч займає в науці чи культурі свою власну нішу, і вже тому він не може когось замінювати чи витіснити. Інша річ – міра заслуг того чи іншого діяча не лише в науці як такої, а й конкретніше – перед Україною та українством. Зрозуміло, що цього роду заслуги в різних наших педагогів, як-от у Г. Ващенка та А. Макаренка, також різні.

Нерідко на адресу Г. Ващенка закидають, що він був ідейно заангажований. Чи так це? Можна погоджуватися – так, але, пам'ятаючи, що педагог до жодної партії не належав, з неодмінним уточненням: ця його «заангажованість» стосувалася не якоїсь політичної парціальності, а того, в ім'я чого він жив, – України, української ідеї. Чи це недолік? На жаль, в уявленні частини наших сучасників, відчужених від українства, перейнятих космополітичною тенденційністю (такий реальний стан і рівень), – так.

У той же час упевнюємося, що Г. Ващенко в жодному разі не був національно замкненим у своїй педагогіці. Так, у питаннях виховання він цілком зосереджений на формуванні українського патріота, тілом і душою відданого Україні, однак оперує при цьому у своїх роздумах усім, що надбане в царині виховання уселюдською педагогікою. Часом здається, що в жодного з наших видатних педагогів не почерпнеш стільки інформації про педагогічні здобутки інших народів.

Глибокий патріотизм науковця став причиною того, що в есесерівські часи ім'я Г. Ващенка, як і його праці, опинились під забороною, а від періоду Другої світової війни і до останнього свого подиху вчений змушений жити на еміграції. Однак усе, що писав у своєму житті Г. Ващенко, а надто те, що творилося ним у період вигнання в Німеччині, – до найменшої коми пов'язане з Україною і робилося для України. З-поміж інших українських педагогів він особливо вирізнявся тим, що був, може, найпослідовнішим та найнаполегливішим у досягненні своєї заповітної незалежницької мрії (у здійсненні її він пристрасно вірив) українським педагогом-державником.

Уявімо собі ситуацію 50-х років: Україна цілком розчавлена сталінським режимом, геть усе закуте бронею тоталітаризму. Останні криївки героїчної УПА вистежені енкаведистами; лежать мертвими або каруються в «гулагах» легіони українських патріотів. Здається, що вже навіки Україні запечатані уста, а якщо її ще залишено жити, то перебуває вона в ні на мить не послабленому зашморзі... І от у такий час професор Українського Вільного Університету Григорій Ващенко (у цьому університеті він працював до останніх днів життя) пише виключно для потреб освіти незалежної Української Держави. І робить це з такою непохитною і спокійною впевненістю, ніби настане ця омріяна українцями самостійність уже ось-ось, якщо не завтра, то найпізніше – позавтра...

Промовистою є праця Г. Ващенка «Проект системи освіти в самостійній Україні». Якого ж року складав учений цей проект? – 1954... Але варто замислитися: у реаліях того часу думки про незабарне відновлення української державності не відвідували, здається, уже й найбільших мрійників. Г. Ващенко ж у це настільки вірив, що у своїй праці зауважив: оскільки СРСР неодмінно «розпадеться, і то в порівняно скорому часі, в цьому не може бути сумніву», то до настання цього катаклізму українство мусить «ґрунтовно підготуватись», у тому числі, наперед виробити власну програму з питань розбудови освіти. Аби накреслити основні її орієнтири вже в незалежній Україні, Г. Ващенко й пише свою працю.

Цей приклад спонукує висловити і припущення, і переконання, що за обставин, коли номінально Україна є незалежною, такі постаті, як Г. Ващенко, мусили б бути особливо дорогими для Української Держави, мало того – мусили б, дещо заголосно кажучи, належати до знамен цієї держави, як-от у даному разі – в освітній сфері. На жаль, ситуація покищо зовсім інакша. Може, дещо й зарізко буде сказано, але, згадуючи вислів відомого персонажа І. Карпенка-Карого, доводиться констатувати – для нинішньої Української Держави такий діяч, як Г. Ващенко, лишається, назагал узявши, «без надобности»...

І особливо це стосується численних його праць, присвячених проблемам національного виховання. За обставин, коли несприйняття національного виховання нерідко простежується вже на рівні терміну (скільки спекуляцій спостерігаємо в останні роки довкола термінів «громадян-

ська освіта», «громадянське виховання», «громадянське суспільство» і т. ін. та скільки зусиль було докладено, у т. ч. Всеукраїнським Педагогічним Товариством ім. Г. Ващенка, щоб у Державній Національній Доктрині розвитку освіти в Україні цей термін – «національне виховання» – таки залишився!), чи можливо уявити, щоб працям Г. Ващенка дали «зелене світло» на шляху до нашого вчителства! А оскільки «зелене світло» відсутнє, тобто відсутні офіційні заохоти та спонуки, то й впроваджуються виховні концепції цього вченого в педагогічну практику покищо лише ентузіястами. І не дивно, адже варто повторити, ці ідеї спроектовані на будівництво в нас не якоїсь безлико-громадянської держави, а *національної держави українського народу*, у якій, зрозуміло, були б соціально захищеними та почувалися б національно комфортно не тільки українці, а й усі інші етноси.

Це стосується вищезгаданої праці «Проект системи освіти в самостійній Україні», яку Г. Ващенко писав, твердо вірячи, що СРСР – то монстр, колос на глиняних ногах, а отже, він конче впаде. «Коли саме розпадеться СРСР, сказати важко, а що він розпадеться, і то в порівняно скорому часі, у цьому не може бути сумніву. Про це свідчать велика економічна криза в СРСР, внутрішні суперечності й боротьба всередині комуністичної партії, а особливо – політичні повстання на теренах СРСР, і навіть в концентраційних таборах». Відтак Г. Ващенко не сумнівався, що омріяна ним самостійна Україна неодмінно буде. То як же їй обійтися без власної системи освіти, котра, на переконання вченого, «має відповідати перш за все соціально-політичному устроєві держави, а також психології народу та його національним традиціям»!

Варто звернути увагу: виклад своїх думок педагог починає з аналізу освітніх систем царської Росії, СРСР, країн Західної Європи та Америки, а далі переходить до з'ясування засад власне української освітньої системи. Основні точки його проекту стосуються структури освіти в незалежній Україні, організації підручничкової справи та педагогічної науки, засад державного управління освітою, принципів виховання молодого покоління. Вельми показово, що величезного значення в розбудові української освіти Г. Ващенко надавав ідеологічному факторові. Як він підкреслює, «не тільки всі галузі духової культури народів, як релігія, наука, мистецтво, а навіть матеріальна культура залежать від ідеології. Не виробничі відношення обумовлюють їх, як це намагаються довести марксистки, а в першу чергу ідеологія». І далі: «Безперечно, сама ідеологія деякою мірою обумовлюється геополітичними й економічними чинниками, але зводити її всю до цих чинників нема жодних підстав».

Варте, між іншим, найбільшої уваги й таке застереження Г. Ващенка: «Може статися так, що вороги будуть переможені, а коли прийде справа до мирного будівництва на Україні, наш нарід виявить повну невідготованість, і це кінець-кінцем може призвести до того, що нами знову опанують

якісь спритні чужинці». Не можна не прикласти це попередження до ситуації наших днів, що їх якраз і характеризує ігнорування того, на чому особливо наполягав Г. Ващенко, а саме: освіта в Україні не може розвиватися поза чіткими та послідовно впроваджуваними принципами ідеології українського державотворення. Замість цього – усі то бачимо – згубно діє обстоюваний, на жаль, на державному рівні принцип т. зв. деідеологізації навчального процесу (хоча насправді мова мусила б йти про «департизацію» – звільнення освіти від впливів конкретних політичних партій), що з нього сповна користаються різні антиукраїнські сили. Замість цього маємо немало навчальних закладів, де здійснюється не національне, а навпаки – антинаціональне, часом відверто антиукраїнське виховання (а якщо й наявні рудименти виховання українського, то хібащо на рівні позверхнього етнографічного антуражу: український рушник, український одяг, предмети селянського побуту...). Замість цього – наявність у нас безлічі освітніх закладів, котрі працюють за російською, американською, італійською, швейцарською і ще за якоюсь зарубіжною системою навчання, але не допускається в ту систему, що її культивують у даному педагогічному колективі, український національний дух – панує виключно дух космополітизму, абстрактної уселюдськості... Це і є вияв небезпеки, про яку попереджав Г. Ващенко: не встигши взяти до своїх рук систему освіти в Україні, ми то тут, то там віддаємо її «спритним чужинцям».

Великою заслугою Г. Ващенка є те, що він – творець державницьки зорієнтованої української національної педагогіки. Не вузько етнічної, а саме державницьки зорієнтованої – тієї, яка породжує і зміцнює волю національного самоутвердження, плекає народ гордий, мужній, формує сильну, свідому своєї історичної місії націю. Диво дивне, але, на жаль, так воно є: у тому, що Г. Ващенко не тільки не приглушував, а й повсякчас підкреслював у своїх творах засади українського патріотизму, дехто вбачає його недолік. Мовляв, ця ідейна заангажованість зашкодила педагогічно-науковій глибині. Відповісти на це варто так. Звичайно, педагогіка Г. Ващенка національна – не космополітична. Але, по-перше, мабуть, це тільки у нас і можливо – вважати вадою чіткість та ясність власної національної самоідентифікації та власної національної позиції. А по-друге, повторимо, педагогічна спадщина вченого аж ніяк не є національно замкненою. Візьмемо, для прикладу, його капітальну працю «Загальні методи навчання», положення якої мають не тільки національний, а й уселюдський характер. Зрештою, свої думки Г. Ващенко ґрунтує на аналізі підходів десятків і десятків учених з різних країн та континентів. У його працях з проблем національного виховання йдеться передусім про виховання беззастережно відданих Україні її синів і дочок, але у своїх роздумах педагог оперує, здається, геть усім, що надбане в царині виховання уселюдською педагогікою. Система не тільки українська, але й німецька, французька, американська, японська, індійська, китайська... Багат-

ство порівнянь, співставлень, паралелей... Важко назвати когось іншого з наших педагогів-клясиків, хто відзначався б такою обізнаністю з педагогічними здобутками інших народів, як це спостерігаємо у Г. Ващенка. Педагогіка цього вченого гармонійно поєднає в собі українські та загальноєвропейські риси. Годі назвати більш-менш помітних українських педагогів, погляди яких ним не були б освоєні, але не менш вражає число осмислених ним праць західної педагогічної думки: це твори мислителів античної доби, Песталотці, Руссо, Спінози, Декарта, Канта, Шопенгауєра, десятків і десятків інших світових авторитетів.

Г. Ващенко «заангажований»? Так, заангажований в Україну, в Українську Державу – до найменших порухів душі. Але це і є та наука, засвоєння якої слід побажати кожному з нас, усьому нашому народові, аби ми могли належно утвердити у своїй номінально незалежній державі те, можливість чого дарована нам самою долею.

Це тільки один із прикладів, який потверджує, що немало хибних суджень про Г. Ващенка походять або просто від незнання, або від засилля догм тоталітарної доби.

Головна заслуга цього педагога полягає в обґрунтуванні ним педагогічно-виховної концепції, яка відповідає ментальності, історичній місії, потребам державного будівництва українського народу. Зокрема, у книзі «Виховний ідеал» Г. Ващенко розробив виховну систему, спроможну, на його думку, очистити українську духовність від усілякого намулу, привнесеного імперськими, тоталітарними режимами. Це та система, що, як пише один з учнів Г. Ващенка, ініціатор створення Педагогічного Товариства його імені магістр Омелян Коваль (на сьогодні вже проведено чотири конгреси цього Товариства), «своїм корінням сягає в глибину віків і є спроможна відживити завмерлі клітини людської душі, видобуваючи з її глибоких шарів те незнищиме, що закодоване в (самих) духовних генах українського роду».

Стисло основний принцип своєї педагогіки вчений сформулював так: «Служіння Богові та Україні». І якщо друга частина цієї засади є цілком зрозумілою, то стосовно першої з боку осіб, вихованих у дусі атеїзму не раз уже чулися звинувачення, що педагог, мовляв, (о, який для декого жах!) пропагував вивчення в школах релігії, прагнув, щоб школа виховувала глибоко віруючих християн.

Це відповідає істині, однак неспроста Г. Ващенко застерігав, що за обставин «великої різниці віровизнань» відокремлення церкви від держави цілком виправдане. Цим самим педагог ніби сягав думкою в наше сьогодення, у характерну для нього множинність конфесій, яку ще не так давно навряд чи можливо було й передбачити. Тож візьмемо на себе сміливість стверджувати, що за реальних обставин нинішнього до краю напруженого релігійного життя сам Г. Ващенко не наполягав би на присутності в школі конкретної християнської конфесії. Та водночас він неодмінно відстоював би цілковиту толерантність у ставленні навчально-виховних за-

кладів до церкви, вважав би обов'язковим вивчення тих релігійних текстів, котрі є спільними для представників різних конфесій, як вважав би за доцільне й вивчення курсу християнської етики, що за всілякої підтримки з боку Педагогічного Товариства ім. Г. Ващенка з такими труднощами пробиває собі шлях у навчальних закладах сучасної України. Під таким кутом зору т. зв. непомірна релігійність Г. Ващенка, яка насторожує декого з освітян, насправді виявляється його енергійною турботою про прищеплення молодому поколінню вищого духовного, божественного, ідеалістичного начала, що в наші дні лише потверджує свою актуальність.

Зрештою, християнський виховний ідеал педагог розцінював як першопідваulinний, оскільки він, на його переконання, «має на собі печать вічності». Взірцем для наслідування тут є Христос, а основні доброчинності, що їх має дотримуватися ідеальний християнин, – Віра, Надія, Любов. Водночас Г. Ващенко застерігав, що віра християнська «не мусить бути сліпою, а тим більше формальною». З його погляду, «релігійний формалізм завше призводить до ханжества і лицемірства». Тому «християнин мусить вчитуватись і вдумуватись у Святе Письмо, щоб зрозуміти дух його, а не лише думку». Це тим важливіше, що, як зазначає педагог, «крім Св. Письма, є ще одно невичерпне джерело пізнання Бога. Це – природа, що створена Богом і відбиває Його премудрість».

На основі християнського виховного ідеалу, а також на основі класичної греко-римської культури сформувався, за Г. Ващенко, загальноєвропейський виховний ідеал. «Подібно до того, як християнська філософія використала здобутки грецької філософії, так і християнська педагогіка використала педагогічні твори великих грецьких педагогів Сократа, Платона й Арістотеля». У свою чергу, загальноєвропейський виховний ідеал «покладений в основу педагогічних систем різних європейських народів», кожна з яких «має свої національні риси». Те спільне, що їх єднає, «пояснюється міцними культурними зв'язками між європейськими народами». «Педагогічні твори таких педагогів, як Коменський, Руссо, Песталоцці, швидко після появи на світ ставали відомими всім європейським народам і використовувались ними у вихованні молоді». Г. Ващенко наголошував, що для розуміння національного виховного ідеалу знання виховного ідеалу загальноєвропейського є обов'язковим.

Так оцінював педагог християнський та загальноєвропейський виховні ідеали, від яких і має відштовхуватися власне український виховний ідеал.

Окрім того, Г. Ващенко характеризує ще два типи виховного ідеалу, що сформувалися вже у XX столітті й засвідчили свою крайню відворотність. Це – націонал-соціалістичний та большевицький виховні ідеали.

Філософські витoki першого з них педагог вбачає в деяких постулятах Ніцше й Шопенгауера, а також у теорії еволюції видів Дарвіна, що застосовувалась до людського суспільства, якому характерна боротьба окремих індивідів межі собою. А внаслідок цієї «боротьби між людьми має ви-

робитись вищий тип „зверхлюдини“ та „зверхраси“». Зокрема, з-поміж характерних рис націонал-соціалістичного виховного ідеалу Г. Ващенко виділяв такі: «безоглядну відданість інтересам свого народу й любов до нього», «войовничість як рису, що найбільш потрібна Німеччині в її боротьбі за панування над іншими народами», «міцну волю і твердість вдачі», «тверду дисципліну», «пошану до партійного керівництва, а особливо до фюрера як представника нації», «презирливе й жорстоке ставлення до інших народів як до унтерменшів» та «переконання, що право на землю й блага її мають лише німці, – інші народи повинні бути частково знищені, а частково обернені на німецьких рабів», «фізичну міць, здоров'я, спритність і витривалість», «навички, потрібні на війні». Як підкреслює Г. Ващенко, деякі з цих рис «самі по собі не мають нічого негативного. Наприклад, не можна заперечувати проти виховання патріотизму і пошани до старших, дисциплінованості, твердої волі, фізичного здоров'я й спритності. Але рішуче заперечення викликає німецький шовінізм, презирство й ненависть до інших народів, безоглядна жорстокість у відношенні до них».

Большевицький виховний ідеал Г. Ващенко характеризує як типологічно й ідеологічно близький до націонал-соціалістичного. «На нього треба дивитись як на витвір комуністичної партії ССРСР, що має мало спільного з загальноєвропейським виховним ідеалом. Його основа – так званий діалектичний матеріалізм. Одною із найважливіших тез комуністичної теорії суспільства є вчення про класову боротьбу. Це вчення вони кладуть і в основу своєї педагогічної системи і трактують педагогіку як теорію класової боротьби на культурному фронті».

За Г. Ващенком, основні риси большевицького виховного ідеалу такі: «безумовна вірність вченню марксизму-ленізму, непримиренна ворожість до інших ідеологій і активна боротьба з ними, а також до релігії, зокрема до християнства, безоглядна відданість комуністичній партії та її вождям, советський патріотизм».

«Большевизм, – пише Г. Ващенко в книзі «Виховний ідеал», –

є своєрідна релігія. Його догматизм і нетерпимість до інших ідеологій більший, ніж догматизм будь-якої релігії [...] До цього ще треба додати, що «генеральна лінія партії» не тільки в питаннях біжучої політики, а навіть в деяких питаннях ідеології часто міняється. Те, що сьогодні визнається за безперечну революційну істину, завтра може стати контрреволюцією. Тому вірність марксизму-ленізму фактично визначає повну відсутність власної критичної думки й власних переконань. Кожний момент большевик мусить думати так, як наказало йому політбюро комуністичної партії.

«Ідеальний большевик, – доходить висновку Г. Ващенко, – це робот, позбавлений власних поглядів, власних почувань і волі. Але це страшний робот. Він мусить бути безоглядно жорстоким. В ім'я інтересів партії він мусить нищити всіх, хто їй здається ворожим або навіть підозрілим, будь це близький приятель, брат, сестра чи навіть батько й мати».

Виділяє Г. Ващенко й такі прикмети большевицького виховного ідеалу, як: «непримирима ворожість до інших ідеологій і активна боротьба з ними»; «войовничий атеїзм, якнайжорстокіша боротьба з релігією, якої ще не знала історія, навіть перші віки християнства»; «велика чуйність до дійсних і вигаданих „ворогів народу“, себто підозрілість і обережність відносно їх»; «дисципліна, яка є „дисципліна рабства“, заснована на почутті страху перед жорстокою карою»; «„совєтський патріотизм“, який відходить від засад інтернаціоналізму і переходить на позиції московського імперіалізму».

Г. Ващенко застерігає, що риси комуністичного виховного ідеалу за будь-яких умов – «психологічних, географічних чи історичних» – «не можуть бути іншими порівняно з тими, що ми накреслили вище. Вони виникають із самої природи марксизму-ленінізму. А звідси в кожній країні, де тільки запанує комунізм, у молоді будуть виховувати жорстокість до т. зв. «клясових ворогів», будуть намагатись виховувати роботів, рабів комуністичної партії. Відтак педагог робить висновок: «На засадах цієї філософії, моралі іншого виховного ідеалу побудувати не можна».

За твердим переконанням Г. Ващенка, український народ, як і будь-який інший, «має свої національні фізичні й психічні особливості, має своє призначення, а тому на засадах християнства й загальноєвропейської культури він має творити свій національний український виховний ідеал».

Як уже згадувалося, найстисліша формула цього ідеалу вкладається в педагога буквально в три слова: «Служіння Богові й Україні» (Батьківщині). Під служінням Богові слід розуміти плекання в людині вищого, божественного, одухотвореного начала, що вбереже її від нищого, брудного, аморального, дарує душі чистоту і світлість. А служіння Україні – то служіння рідному краю, ставлення до нього як до найбільшої цінності, яка має бути невід’ємною, органічною часткою цього високодуховного та божественного, що мусить бути в душі кожного українця.

Першим завданням у вихованні Г. Ващенко вважав інтелектуальне виховання, яке передбачає вироблення в індивіда ідеалістичного світогляду, розвиток творчої уяви та логічного мислення, другим завданням – виховання морально-релігійне, третім – естетичне виховання, де, з погляду педагога, мусить «перше місце займати виховання смаку й розуміння свого рідного мистецтва».

Чільне місце у виховній концепції Г. Ващенка займають також трудове, фізичне виховання, причому всі виділені ним напрямки конче мають поєднуватися між собою й спрямовуватись на досягнення людської досконалости, на формування духовно багатого громадянина Української Держави.

З погляду Г. Ващенка, служіння Україні

треба усвідомлювати не лише як свій особистий обов’язок, а як сенс усього свого життя. без чого не варто жити.

Прикладом для кожного українця в цьому мусять бути такі великі постаті, як Святослав Хоробрий, Володимир Великий, Володимир Мономах, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, а також ті численні невідомі герої, що їх протягом віків виставляло з-поміж себе українське козацтво, селянство й міщанство, що все своє життя віддали в боротьбі за щастя і добробут України.

Г. Ващенко підкреслює, що «любити свій народ можна лише за наявності високої національної свідомості», необхідно його сприймати «як єдину спільноту, що об'єднує в собі покоління минулі, сучасні й майбутні, та відчувати свою єдність з цією спільнотою».

Водночас, застерігав учений, виховуючи в молоді патріотизм, здорову національну гордість, свідомість своєї національної гідності, «ні в якому разі не можна виховувати в неї національної пихи й презирства до інших народів лише на тій підставі, що вони не українці. Український народ на собі відчув, що таке несправедливість, і сам мусить бути справедливим». Подібні застереження (вони наявні в багатьох працях) промовисто засвідчують відсутність шовіністичних домішок у національних поглядах педагога, підкреслюють його демократизм, толерантність у ставленні до будь-якого народу, лише б він не зазіхав на право вільно жити й дихати його рідному народові.

Необхідними передумовами втілення українського національного виховного ідеалу в життя Г. Ващенко вважав досягнення Україною державної незалежності та об'єднання «всіх українців, незалежно від їх територіального походження, церковної приналежності, соціального стану і т. ін., в одну спільноту, що пройнята єдиними творчими прагненнями і високим патріотизмом». Адже «коли найбільша чеснота українця – безмежна вірність Богові й Батьківщині, то найбільша ганьба для нього – зрада вірі й Україні».

Власне, Г. Ващенко веде мову про ті істини, що вже здавна узвичаєні в масовій свідомості кожної цивілізованої нації. Учений вважав, що вони неодмінно мусять лягти підвалиною ідеології державотворення, а водночас – виховання та освіти й у нас, в Україні.

Нині щодо сфери виховання слід констатувати: від большевицького виховного ідеалу нині значною мірою вже відійшли, однак до принципово нової якості виховного ідеалу ще, по суті, не наблизилися. Можна сказати, у виховних орієнтаціях ми нині – на розпутьті, на роздоріжжі, у невизначеності, нечіткості й непевності.

І це в той час, коли потрібний державі ідеал існує. Він – у працях десятків українських педагогів, деякі з них уже згадувались, а що стосується Г. Ващенка, то його заслуга полягає в тому, що він опрацював цей ідеал на рівні розгорнутої педагогічної системи та дав йому чітку й точну назву – український виховний ідеал.

Педагог-державник обґрунтував у своїх працях концепцію, програму, методологію та методику виховання, озброїв нас підходами до формування українського патріота, нормального громадянина нормальної. ев-

ропейськи зорієнтованої держави. І, знову нагадаємо, робив він це ще тоді, коли обриси незалежної України навіть не проглядалися.

Уникання чітких орієнтирів українського національного державотворення на вищих владних рівнях, освітянський консерватизм, побоювання заглянути хоч трохи в бік «безпечних» педагогічних концепцій та імен призводять до того, що обгрунтований Г. Ващенком виховний ідеал, як і різноманітні та багаті методичні напрацювання, найширше розгорнуті в книзі «Загальні методи навчання» (на відміну від «Виховного ідеалу», тут, як мовиться, наявна чиста, глибинно фахова педагогіка: принципи навчання, методи навчання, аналіза та синтеза в навчанні і т. д., і знову ж таки – все це в настільки широкому українському та зарубіжному контекстах, що аналогів цій праці в українській педагогіці немає), впроваджують у педагогічну практику лише окремі педагоги-ентузіясти. Зрозуміло, що такий стан справ існуватиме доти, доки не змінить своє ставлення до концепції Г. Ващенка наша Держава, – і то виключно для власного розвитку та зміцнення.

Відтак якщо й можемо сьогодні говорити про входження Г. Ващенка, як і інших українських національних педагогів, до суспільної свідомості, то тут слід констатувати: легко та безболісно це не відбувається. Навпаки – як і С. Русова, І. Огієнко, І. Стешенко, С. Сірополко, А. Волошин, Г. Ващенко повертається до нас у боротьбі й для боротьби з усім антиукраїнським, антинаціональним, антинауковим, антипедагогічним, чого у нас, на жаль, іще неміцній державі не бракує. Власне, для того й мусить повною мірою утвердитися національна педагогіка, щоби допомогти державницьким силам будувати Україну як міцну європейську державу та щоби сприяти зміцненню нашого суспільства, а надто ж формуванню морально, ідейно й фізично здорового молодого покоління.

Між Г. Ващенком, точніше – його педагогічною системою, його імперативами й педагогічно-виховною реальністю, яка існує в сучасній Україні, дистанція покищо велика. Певною мірою згоджуємося: зважаючи на вкрай складну міжконфесійну ситуацію та реальний стан суспільства, ми належним чином (але неодмінно лише дочасно) не можемо сьогодні уповні скористатися розробленими Г. Ващенком принципами викладання релігії в загальноосвітніх школах та релігійного виховання. Однак теоретичні засади, практично-методичні принципи видатного педагога щодо національно-патріотичного виховання, його методичні та психологічні концепції – це саме те, за допомогою чого ми якнайшвидше прийдемо до зміцнення нашого суспільства, й особливо – до сформування ідейно, морально та фізично (здається ще одна праця Г. Ващенка – «Тіловиховання волі і характеру») міцного молодого покоління, відданого Українській Державі.

Процес проростання педагогічних ідей Г. Ващенка на рідному українському ґрунті, що поволі вже починає набувати прикмет реальності, потребує підтримки та заохоти з боку всіх національно здорових сил української громадськості. □

Віталій Шевченко

Особливості розвитку мови та український літературний процес XI – поч. XX ст.

(культурно-історичний аспект)

(Частина I)

Тема, що винесена в заголовок цієї статті, і з певними ваганнями пропонується увазі шановного читача, не нова. Уже чимало десятиліть її доволі широкий варіативний спектр складає предмет дослідження вчених різного фаху, методологічних підходів, ідейних переконань та політичних орієнтацій. Не залишилися осторонь її інтерпретації й численні аматори, ті, кому боліла доля рідного Слова, хто надихався звершеннями мистців красного письменства чи ж кому було несила терпіти заборони, утиски та обмеження рідної мови. Усі вони різною мірою спричинилися до створення великого науково-публіцистичного доробку, який рясніє розмаїттям суджень, уявлень та оцінок. Не бракує серед тих напрацювань і фундаментальних досліджень, засадничі положення яких заслуговують на згадку та поцінування. Чого лише варті досягнення українських лінгвістів і літературознавців, когорту яких прикрашають імена О. Потебні й О. Бодяньського, А. Кримського й І. Огієнка, Є. Тимченка й С. Єфремова, І. Франка та М. Грушевського, О. Горбача та Г. Півторака, Ю. Шереха-Шевельова та В. Німчука...

Типологічно схожою видається ситуація й на буттєвому рівні життя України, де гама уявлень про мову, її виникнення, особливості функціонування та зв'язок з літературою ще пістрявіша й рясніє безліччю здогадково-спекулятивних та профанно-містифікованих тверджень. І то природно: мовиться ж про мільйоннодухий загал советської формації. Менш обтяжений, а то й зовсім вільний від понять наукової вартости, він переважно живе усталеним і розміреним буденним ритмом, мислить інерційно, послуговуючись зазвичай тими штампами й стереотипами, які нещодавно були на послугах освітньо-виховної роботи СРСР і на яких, зокрема, трималася інтернаціоналізаційна константа мовної єдності. Із проголошенням Україною державної незалежності той триб мислення в цілому виявився зужитим через невідповідність засадничим принципам націєтворення чи ж, щонайменше, подостатком девальвувався в очах значної частини української спільноти. Хоча про остаточний злам у цьому контексті говорити було б передчасно: певній категорії громадян України ті зміни відверто не до впо-

добі і вони навіть ладні чинити опір їм усіма можливими засобами. Скажемо більше, й не без жалю, такий стан справ збережеться й у ближчому часі, а за гірших розкладів – рецидиви непорозуміння на мовному ґрунті можуть викликати ескалацію суспільного напруження і навіть призвести до розмежування громадян за мовною ознакою.

Усе то є додатковим стимулом до активізації зусиль, спрямованих на впорядкування наукового «господарства», що відає справами мови й літератури, та зобов'язує до розширення пропагандистської мережі по роз'ясненню суті культурної політики в Україні, яка має своїм завданням вироблення такого курсу, правового поля та механізму його втілення, за яких кожний представник будь-якої національності міг би задовольнити свої духовні, наукові, мистецькі та освітні потреби.

Але, як показує практика і вчить життя, загрозою ймовірних двоподілів на соціальному рівні мовно-культурна проблематика не вичерпується. Побіч інші симптоми, які можуть викликати конфронтацію, а то й призвести до загальнонаціональної дестабілізації, іноді виникають труднощі наукової властивості, які бува не можуть подолати навіть ті, хто не просто почувається національно свідомим, щиро любить Україну, вболіває за її державні інтереси та пріоритети автохтонного населення, але й жадав би розібратися в складному тематичному плетиві. Чим не логічна колізія для мислячої, але не досить компетентної особистості, яка, скажімо, надолужуючи брак професійної інформованості, довідується, що лексична база польської, чеської, болгарської, російської... і, треба сподіватися, української мов* на 80-90 відсотків складається із загальнослов'янського словникового фонду, а в порівняльному аспекті розбіжність між болгарською і македонською мовами – у межах 10%, словацькою та чеською – 15%, тоді як «польська й українська мови розбігаються на 30% лексики (як французька та італійська), російська й болгарська – на 27%, українська й російська – на 38%».¹ А проте ми не можемо збагнути зміст не тільки книг, друкованих мовами слов'ян, але й зовсім або мало що втрапляємо зрозуміти, читаючи давньоукраїнські тексти XVI-XVII століть або твори Григорія Сковороди мовою оригіналу. З іншого боку, розмірковує наш допитливий читач, якщо саме сваволя ворогів українського народу, яких у нього дійсно не бракувало, спричинила «смерть» давньої української мови, то чому ж така доля спіткала й латину – учену мову середньовічної Європи, яку пестили, леліяли, розвивали?! І зрештою, звертаючи увагу на особливості мовного розвитку постколонізаційного періоду та співставляючи їх із розгортанням глобалізаційного процесу, імовірний пошукувач відповідей знову ж таки з ніяковінням допитуватиметься: «Чому виведення з-під прямо-

* Конкретні дані щодо української мови відсутні, однак маємо певність, що з проведенням аналогічних досліджень ця закономірність не втратить своєї виразності.

1. Радчук В. Мова в Україні: стан, функції, перспективи // Філологічні семінари. Наука про літературу на межі століть: тема вільна. – К., 2000. – С. 154.

го інокультурного тиску мов туземного населення не викликало їх миттєвого процвітання?» і «Як можна пояснити метаморфози, що сталися з англійською мовою в постколоніальних країнах, де на тлі національного піднесення з'явилися лінгвістичні субстрати, які не дозволяють говорити про виникнення нових мов, але й діалектом їх не назвеш?». Переведення цих спостережень у площину мовно-діалектного та сленгового співіснування в політично «благонадійних» країнах Європи також може подивувати. Бо коли припустити, що в справі «переведення» народу на літературно-нормативну мову спілкування вирішальне значення мають суспільно-політичні фактори, тоді чому сьогодишні засоби масової інформації, у цілому насичений і перенасичений інформаційний простір не спричиняє зникнення діалектів та сленгу, які для певної категорії громадян (і не завжди асоціальних елементів!) виступають альтернативним варіантом мовлення. І перелік подібних «алогізмів», які криються там, де на них найменше сподіваються, можна було б продовжити. Але й того достатньо, щоб упевнитись: розмірковуючи над явищами мовно-літературного порядку, слід глибше вникати в об'єктивні закономірності культурологічного процесу, а також враховувати останні досягнення таких відгалужень мовознавства, як психолінгвістика, філософія мови, порівняльна граматики, лінгвістична географія, діалектологія тощо.²

Зрозуміло, що виходячи з такої настанови, ми в жодному разі не можемо ігнорувати конкретні суспільно-політичні фактори, а конче ті з них, мотиваційний підтекст яких обумовив історичну долю (чи недолю?!) України. Бо силою різних понук та нещасливих обставин, вона кілька століть знаходилась під політичним протекторатом більш вдатних сусідів і неминуче абсорбувала якісь з ознак панівної культури. Не вдаючись до переліку тих інокультурних нашарувань, які, певно ж, наклали відбиток і на український менталітет, тільки зазначимо, що згодом-перегородом їхня оцінка поляризувалась: одні в тих запозиченнях вбачали вияв експансіоністської політики народу-гегемона, інші ж виходили з прямо протилежних міркувань і розглядали в одній площині політичну зверхність, цивілізаційну доцільність та культуризаційну роль. Зберегла ця тенденція свою тяглість і дотепер, коли постала незалежна Україна. Принаймні в ідеологічній злободенності перебіжного життя ті суперечності чутно й пасіонарно вони присутні як даність, з якою треба рахуватися. Цим, власливо, й зумовлюється необхідність коректного, але неодмінно всебічно-виваженого й науково-об'єктивного осмислення історичного минулого українського народу в усіх його взаємозалежностях.

Між тим, ми вчинили б зухвало, якби, усвідомлюючи формат та складність теми, зобов'язались викласти її в належній повноті. Обсяг журнальної статті того нам аж ніяк не дозволить. Тому наразі воліємо лише навес-

2. Журавлев В. Словянские языки // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Современное состояние и проблемы. – М., 1981. – С. 63-106.

ти контури теми та окреслити її культурно-історичні парадигми, оцінки яких здебільшого позначені ідеологічним поліфонізмом.

А щоб спрямувати розмову в конструктивне русло, спробуємо вказати на деякі родові спільності мов, тобто на ті прикмети, що однаково характерні для давніх грецької чи латини, або теперішніх еспанських, німецьких чи російських різнозвуків відповідників. смислова ідентичність яких передається поняттями «lingua», «Sprache», «язык». І перше, що нам хотілося б відзначити, так це те, що мова є специфічним продуктом етнотворення, й у свідомості кожного народу, а тим паче того чи тих, що зазнали політичних репресій, мілітарної наруги або цензурного пониження, асоціюється зі своїм, достоту рідним, дорогим, святим. У мові, хто б не був її носієм, відображаються світовідчуття й переживання, вона, стверджує дослідник, «задає змістову сітку мисленнєвого буття епохи»,³ є тією світовою силою, божественною здатністю якої постав Всесвіт.

Водночас мова є живим організмом, у якому безперервно відбуваються процеси відмирання та оновлення, а ще в ній фіксується й передається в спадок наступним поколінням неоціненний досвід життєдіяльності етнічного утворення...

Під таким оглядом у викладі нашої теми вкрай важливо досліджувати мову в суспільно-політичному контексті, з дотриманням принципу історизму, що дозволить з більшою чи меншою достовірністю реконструювати сам механізм постання мови та розкрити основні етапи її розвитку. У зв'язку з цим, вважаємо за слушне підкреслити, що амплітуда підходів до вивчення коренів української мови надзвичайно широка і крайніми точками сягає тверджень, згідно з якими вона вважається основою санскриту, а на другому полюсі виводиться з російської та польської. А між тими крайніми тенденціями не бракує й проміжних ланок, на лінгво-історичному тлі яких досить певно почуваються прихильники «норманської», «слов'янської» та «візантійської» теорій.⁴ Щоправда, у вузких межах суперечка про походження української мови ґрунтується на двох теоріях:

- 1) безпосередньо виводиться з праслов'янської мови;
- 2) базується на давньоруській мовній спільності.

Друга з них уже давно освячена, цілком улягає в імперський канон і має, так би мовити, офіційний статус. Хоча врахування того безперечного факту, що Київська Русь була багатоплемінним, а в мовному відношенні різнодіалектним політико-державним утворенням, є суттєвим контраргументом

3. Мешков В. Проблема неоднорідності духовного простору культури // Григорій Сковорода і проблеми національної філософії. Матеріали II Харківських Міжнародних Сковородинівських читань: «Національна філософія: минуле – сучасне – перспективи». присвячених 200-річчю з дня смерті Г. С. Сковороди. – Х., 1996. – С. 137.

4. Тараненко О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Історія української мови. Хрестоматія / Упор. С. Єрмоленко, А. Мойсєнко. – К., 1996. – С. 281.

її противників, які, заперечуючи існування єдиної чи спільної для всіх давньоруської мови, вважають доцільним виділення літературних пам'яток давньоруського періоду, писаних, як відомо, старослов'янською мовою. Зокрема, такого погляду дотримується Г. Півторак, який принагідно зауважує: «Термін „давньоруська мова“ має право на існування, але вживати його правомірніше щодо писемно-літературної мови».⁵ Якщо ж погодимось із тими, хто стоїчно ратує: «Була давньоруська література, була й мова», то маємо уточнити разом з В. Русанівським, що давньоруська «писемна мова виступала принаймні у двох „іпостасях“. З одного боку, – зазначає він, – це була перенесена в Київську Русь старослов'янська мова (за походженням староболгарська, тобто південнослов'янська), з другого – руська, тобто та сама старослов'янська, насичена східнослов'янськими фонетичними, граматичними й особливо лексичними елементами».⁶ Але таке визначення, особливо в його другій частині, виглядає не зовсім переконливим і може бути «доповнене» судженням В. Німчука: «„Давньоруська мова“ була динамічною єдністю діалектних масивів»,⁷ а не своєрідним відхиленням від старослов'янської, як то можна вивести з наведеної дефініції.

Що ж до першої теорії, то вона має менше прихильників, але більше наукових резонів. Її піонером був Степан Смаль-Стоцький, який у співавторстві з Теодором Гартнером 1913 року видав працю «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache». У ній відстоювалась теорія двоступеневості розвитку української мови на противагу поширеній тезі про триступеневість. Серед її найвидатніших презентантів останнього часу бачимо і Ю. Шереха-Шевельова, який не тільки науково обґрунтував засадничу доцільність згаданого вчення, але й розвинув його окремі положення.

Не покладаючи за мету конкретизувати саму суть тих дискусій, у яких майже все залежало й залежить від концептуальних поглядів на процес мовного розпаду, сходження й перерозподілу, схрещення й поєднання, вимішування й інтеграції, а також від уявлень про його зв'язок із соціально-політичними детермінантами, що виступали «регулятивним фактором у диференційних та інтеграційних процесах»,⁸ ми лише покличемося на узагальнюючі слова проф. І. Огієнка, який стверджував: «Українська мова як така зарисувалася ще на слов'янській прабатьківщині, від якої відірвалася вже з виразними своїми рисами».⁹ Прикметно, що, умотиво-

5. Півторак Г. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови. Хрестоматія / Упор. С. Єрмоленко, А. Мойсеєнко. – К., 1996. – С. 275.

6. Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? // Історія української мови. Хрестоматія / Упор. С. Єрмоленко, А. Мойсеєнко. – К., 1996. – С. 252.

7. Німчук В. Південні давньоруські говори – основа української мови // Історія української мови. Хрестоматія / Упор. С. Єрмоленко, А. Мойсеєнко. – К., 1996. – С. 266.

8. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії // Історія української мови. Хрестоматія. – К., 1996. – С. 195.

9. Огієнко І. Історія української літературної мови // Історія української мови. Хрестоматія. – К., 1996. – С. 144.

вуючи власний погляд на первні української мови, авторитетний лінгвіст усякчас опирав свої спостереження на археологічні дані та історичні відомості, й на основі поглибленої та хронологічно видовженої аналізи дійшов висновку, у констатаційній частині якого читаємо: «... на наших землях, підбиваючи під себе тубільну людність, жило багато різних народів, напр. кімерійці (1000 літ до Христа), скити (VII ст. до Хр[иста]), сармати (IV-III віки до Хр[иста]), роксолани чи алани (II-III в. по Хр[исту]), гуни (IV-V віки), болгари, авари. Народи ці позоставили на наших землях, а також у нашій мові багато своїх слідів. Цим пояснюється, – додає вчений, – що дуже багато, понад 600 різних топографічних назв, напр. річок, пагірків, осель і т. ін. чужого походження, – готських, сарматських, аланських і ін.»¹⁰ Отже, спрощуючи сенс щойно наведеної цитати, можемо ствердити, що праоснову української мови складав її питомий елемент, однак наявні в ній і численні запозичення.

Що ж до тогочасного усвідомлення ролі та значення мови, то вони впливали й пояснювались сакральним розумінням Слова, що вважалось знаряддям «перетворення духа творця в дійсність творіння».¹¹ Його еволюційно первісна цілісність була явлена у символічному багатстві мітів, легенд та сказань, що, передаючи внутрішню напруженість життя етнічної субстанції, розкривали її духовно-емоційний космос, у якому істотне місце посідало надчуттєве та безмежне.¹² Через те, навіть за браком прямих свідчень, що пояснюється відсутністю писемних джерел, ми маємо можливість відтворити доволі цілісну картину життя наших пращурів, довідатись, чим вони гоїли тіло та душу, втамовували духовну спрагу тощо. І в тому є нам надійною запорукою все ті ж і нині ужиткові замовляння та сказання, казки та легенди, голосіння та приповідки...

Коли ж настала повнота часів і втілювався божественний Месія – Ісус Христос – розпочалась нова ера становлення Слова в Буття. Її провіденційний смисл відбиває зачин Євангелії від Іоана: «Споконвіку було Слово і Слово було від Бога і Бог було Слово» (Ін. 1:1). Поеднане з космогонією Господнього покарання людей помноженням мов за їхню зухвалість звести рукотворну Вавилонську вежу та з даруванням апостолам благодатного відання різних мов у день святої П'ятидесятниці, це Євангельське сповіщення правитиме за смисловизначальну дефініцію лінгвістичного думання багатовікової перспективи.

З плином віків знайде вона своє сакральне відображення й у землі слов'янській, а особливо в часі місіонерської діяльності святих рівноапос-

10. Там само. – С. 145.

11. Ласло-Куцюк М. Засади поетики. – Бухарест: Вид-во «Критеріон», 1983. – С. 7.

12. Піч Роланд. Сковородинівський міф про Наркиса в світлі романтичної концепції міфотворчості // Григорій Сковорода і проблеми національної філософії. Матеріали II Харківських Міжнародних Сковородинівських читань: «Національна філософія: минуле – сучасне – перспективи». присвячених 200-річчю з дня смерті Г. С. Сковороди. – Х., 1996. – С. 34.

тольних братів Кирила та Методія, які року Божого 863 по Різдву Христовому прибули до Моравії на запрошення князів Ростислава, Святополка та Коцела. Дізнавшись, що ні предки моравського князя, ані теперішні правителі цієї землі не мають власного письма, Костянтин, якого за мудрість прозвали Філософом, а згодом, з висвяченням у єпископський сан, нарекли Кирилом, навіть знітився. Та щоб утішитись, він за «давнім звичаєм» – віддався молитві... разом зі своїми помічниками і скоро, – мовиться в літописі, – явився йому Бог, що дослухався благань слуг своїх, і Костянтин тієї ж миті склав письмо і почав писати переклад Євангелії: „Искони бѣ слово, и слово бѣ у Бога, и Богъ бѣ слово“». ¹³ Це небесне дарування слов'янської азбуки засвідчене низкою переказів, з яких нам хотілося б навести його солунську редакцію: «Одного разу, ¹⁴ – зазначається на початку легенди, – Кирило в Дамаску почув голос з вістара, щоби йшов до болгар, у землю слов'янську, і навернув їх до християнства. Пішов Кирило й дістався Солуня; митрополит Солуня Іоан застерігав його, щоби не йшов він до болгар, бо болгари людоїди і з'їдять його. Якось святої неділі, вийшовши з церкви, сидів Кирило на мармурі, сумний та задуманий: „І [раптом – В. Ш.], – розповідає Кирило,

– побачив я голуба, що говорив: голуб тримав у дзьобку якийсь сувій, потім кинув мені його на плечі, я прочитав – і знайшов там 35 літер. Я поклав їх собі за пазуху і поніс до митрополита, але сувій сховався в моєму тілі. І я забув тоді грецьку мову. Митрополит послав мене кликати до столу, а я не розумів їхньої мови“. Почувши про таке диво, болгарські князі три роки поспіль воювали з Солунем, вимагаючи віддати Кирила. Зрештою Кирила було віддано болгарам і приведено в місто Равен на річці Брегалниці, де він і написав для болгар 35 літер. По тому болгари й охрестились. ¹⁵

А що викладені свідчення узгоджуються з історичними даними, дозволимо судити з листа Папи Іоана VIII до князя Святослава, у якому повідомлялося, що «слов'янські письмена придумав відомий філософ Костянтин». ¹⁶ Підтвердженням цьому є також слова Іоана, екзарха Болгарського: «Святий чоловік Божий Костянтин багато праці доклав, порядкуючи письмена для слов'янських книг, із Євангелії та Апостола перекладаючи вибір». ¹⁷ Інтригуючими наразі видаються припущення деяких учених про те, що для моравської місії Костянтин використав азбуку й переклади,

13. Огієнко І. Костянтин і Методій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. – Вінніпег, 1970. – С. 162.

14. Переклад тексту І. Огієнка приведений у відповідність із сучасними літературними нормами.

15. Огієнко І. Костянтин і Методій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. – Вінніпег, 1970. – С. 178-179.

16. Там само. – С. 180.

17. Там само. – С. 175.

які знайшов у Херсонесі,¹⁸ а також розсліди про первісне, глаголичне та наступне кириличне письмо.¹⁹

Між тим, як відомо, діяльність слов'янських першонавчителів була сприйнята неоднозначно і навіть зустріла спротив католицьких єпископів з південної Баварії, які намагалися оскаржити правочинність євангелізаційної місії солунських братів. В узагальненому вигляді церковно-ідеологічні розбіжності, що впали в око німецьких християнізаторів, стосувалися теорії трьох священних мов: «Не належить бо, – заявляли вони, – жодному народові мати свою азбуку, окрім євреїв, і греків, і латинян, – згідно з Пілатовим написом, що його він на хресті Господньому написав».²⁰ Були для згаданих непорозуміння і інші причини, що проступали під покривкою звинувачень Свв. Кирила та Методія в неправильному трактуванні *filioque* та в ігноруванні ними ієрархічної залежності від Римського Папи. Церковно-релігійні за своєю суттю, зазначені детермінанти могли б бути цілком обійденими нашою увагою, якби не їх висока ціна, що сплачується християнським загалом і дотепер за ті негаразди понад тисячолітньої давнини. Вони справді були й важили в тих взаєминах немало. Недарма ж бо 867 року на виклик Папи Андріяна II виїздили до Апостольської Столиці обидва брати, а у 879 році, уже по смерті Св. Кирила († 869 р.), звітував перед Папою Св. Методій, даючи пояснення на ті закиди, які була й тепер слугують предметом конфесійних спекуляцій. При цій нагоді вкажемо й на тональність понтифікових звернень, адресованих Св. Методію: «Ми чули, що ти не навчаєш тому, що проповідує свята Римська Церква, яка навчена самим князем апостолів, і вводиш народ в оману. Тому цим листом нашого апостольства заповідаємо тобі, щоб ти, відклавши свої справи, не гаючи часу, постарався прийти до нас, щоб ми з твоїх вуст почули й довідалися, чи так ти себе поводиш і чи так проповідуєш, як обіцяв святій Римській Церкві. Також ми чули, – зазначалося далі, – що ти справляєш службу Божу варварською [тобто слов'янською – В. Ш.] мовою. А ми ж тобі нашим листом через Павла, єпископа з Анкони, уже заборонили, щоб ти справляв літургійні богослуження цією мовою, а здійснював їх чи латинською, чи грецькою, як чинить Церква, що отримала поширення в усьому світі й у кожному народі».²¹

Але, як не дивно, незважаючи на терпко-заборонну тональність цього листа, неправовірності в ученні Св. Методія не було виявлено. А можливо, у цій ситуації більше важили рації Папи Андріяна II, який піддавав осудові тих, що нарікали на слов'янські племена, кажучи: «Нехай сповниться слово Писання: „Восхвалять Бога всі народи“, і друге: „Возглаголять усі мовами

18. Иловайский Д. Разыскание о начале Руси. – М., 1882. – С. 116-117.

19. Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. – [Жовква]: Друкарня о. Василія у Жовкві. 1937. – С. 95-114.

20. Літопис Руський. – К., 1989. – С. 15.

21. Дмитрук К. Уніатские крестоносцы: вчера и сегодня. – М., 1988. – С. 22-23.

різними (про) велич Божу, оскільки бо дав їм Святий Дух говорити. А якщо хто хулить слов'янську грамоту – будуть вони відлучені од церкви“». ²² Принаймні ці застереження Римського Папи видаються нам співзвучними з настановами візантійського цісаря, які він виклав у супровідному листі до князя Ростислава після відрядження до Моравії Костянтина та Методія:

Бог, що наказує кожному прийти до розуміння правди (1 Тим. 2:4) й прагнути до вищого стану, зваживши на віру твою та ревність, зробив це тепер у наш час, подавши Книги вашою мовою, якої не було й перед тим, а не тільки в перші літа, аби й вас було зараховано до великих народів, що славлять Бога своєю мовою. І оце ми післали тобі того (Костянтина), кому ці Книги Бог об'явив, мужа чесного та добре віруючого, надзвичайно вченого та філософа. Прийми ж дарунок, що цінніший від усякого золота, срібла, каміння коштовного та багатства скороминучого... Пильнуй разом з ним, спішно зміцнивши справу, і цілим серцем пошукати Бога, а загального спасіння не відкидай; пильнуй завжди не лінуватися, а ходити дорогою правдивою, щоби й ти, привівши їх (своїх підданих?) своєю горливістю до розуміння Бога, прийняв за те нагороду в цьому віці й у віці будучому за всі душі, що хочать вірувати в Христа, Бога нашого, від цього часу і до кінця світу, лишаючи пам'ять своїм потомкам, подібно великому цісарю Костянтину.²³

І хоча обставини міжцерковного життя християн другої половини IX ст. радше заважали, аніж сприяли розв'язанню проблем мовно-культурного характеру, заходами Риму конфліктну ситуацію на слов'янському підложі вдалося залагодити на користь тієї справи, якою опікувались Свв. Кирило та Методій. Відтоді й повелася та практика, яку дослідники пізнішого часу назвуть кирило-методіївською традицією. Для нас же важливо підкреслити, що започатковані святими рівноапостольними братами переклади книг Святого Письма та богослужбової літератури сприяли утвердженню засадничого принципу їхньої місії: «Син Божий прийшов спасти всі народи. Всі люди, кожний в своїй мові, нехай прославляють Господа».²⁴ А з його реалізацією послідовниками Свв. Кирила та Методія старослов'янська мова набувала неабиякого поширення й об'єктивно активізувала процес духовного зближення слов'янських народів періоду їх державного усамотійнення.

Досить швидко в орбіті цих впливів опинилася Київська Русь – державне утворення, де в 988 році, після кількох невдалих спроб, було остаточно прийняте християнство греко-візантійського зразка. З тим і в Русі виникла нагальна потреба задоволення різномірних функцій нової релігії, у тому числі й державно-урядового, суспільно-ідеологічного, політич-

22. Літопис Руський. – К., 1989. – С. 15.

23. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим-Нью-Йорк. 1965. – Т. 1. – С. 190.

24. Власовський І. Нарис історії православної Церкви. – Нью-Йорк-Київ-с. Бавнд-Брук. 1990. – Т. 1. – С. 64.

ного, науково-природничого, морально-етичного та економічного порядку. Основне навантаження щодо їх виконання лягло на книгу – той цілющий хліб, що уможливив насичення безлічі голодних, «дав багатство вбогим, силу немічним»,²⁵ той найдовершеніший засіб накопичення досягнень людства, благоговійний трепет перед яким Русь пронесла крізь століття. І вельми знаменно, що високе призначення книги, цієї чарівної вістки з минулого та позачасової перепустки у вічність, духовні світочі Русі осягнули ще на ранній стадії запровадження християнства, у пору активних зусиль, спрямованих на опанування його вже тисячолітнього набутку. Принаймні видатний хронікер землі Руської, літописець Нестор, вказуючи на добру вдачу та благі діяння Ярослава Мудрого, поруч із зазначенням: «Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнє»,²⁶ склав книзі надхнений панегірик. Наявні в ньому і такі слова: «Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се ріки, що наповнюють собою увесь світ. Се є джерела мудрости, бо є в книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі... втішаємось, вони є уздою стриманости».²⁷

Звичайно, вчитуючись у щойно наведене літописне славослів'я книзі, не варто випускати з уваги значну кількість пам'яток перекладної літератури, що прийшла в Русь-Україну через болгарське та чеське посередництво і стала красномовним підтвердженням органічного зв'язку давньоруської літератури з її дещо старшою слов'янською посестрою. Серед того доробку – корпус книг Святого Письма, «Шестоднев» Іоана, екзарха Болгарського, твори житійного, проповідницького та апокрифічного змісту. Прийняті в церковне лоно Київської Русі, вони справили помітний вплив на зародження її оригінальної літератури, що виразно проявилось у фактографічному підборі сюжетного матеріалу, художньо-стильовій манері оповіді, мовних запозиченнях та позначилась на богословських пріоритетах автора «Повісті минулих літ», «Повчанні» В. Мономаха, публіцистичному патосі настанов преп. Феодосія й митрополита Іларіона, проповідях Кирила Турівського, Кліма Смолятича та інших златоустів давньоруського письменства.

У той спосіб мистці давньоруського слова ввели намісників землі отчої в незглибимий християнський світ, його земні й потойбічні виміри, прийняли й творчо засвоїли цілу систему ще не спізнаних понять, уяв-

25. Костолани Деже (1885-1936). Письмо о книге // Человек читающий (Писатели XX века о роли книги в жизни человека и общества). – М., 1989. – С. 481.

26. Літопис Руський. – К., 1989. – С. 89.

27. Там само. – С. 89.

лень та переживань, з богословською інтерпретацією яких русини набули індивідуального голосу, стали «крезами знань»,²⁸ про які можна було довідатися лише з христозапричашенням.

Про фолклорні елементи та релігійний «дуалізм» хотілося б сказати окремо. Адже писемність у її теперішньому вигляді прийшла на нашу землю з прийняттям християнства, і методом вибіркового засвоєння акумулювала в собі духовно-мистецькі надбання попередніх епох. Проявилася та особливість і на початковому етапі становлення давньоруської писемності, коли чітко виражений антагонізм язичницького та християнського світоглядів до певної міри заважав цілісності й повноті мовно-літературної взаємодії, але кінцево не зміг стати перешкодою успішного засвоєння фолклорних надбань та мітологічної спадщини. Переосмислені чи творчо припасовані, вони відкрили глибини народного духу, ті оази, в яких народжувалась, визрівала й формувалась справді своя й рідна, та воістину подиву гідна філософія буття, той макрообраз свідомості народу, у скарбниці якого дивним чином то сполучалося, то перепліталося й взаємопроникало одне в одне ідеальне й матеріяльне, конкретно-індивідуальне й суспільно-вагоме, повчально-застережливе й душекорисне...

Щодо лінгвістичних аспектів, то, на думку більшості вчених, літературна мова Київської Русі може вважатися нехай відносним аналогом старослов'янської, яка задовольняла культові, церковно-релігійні та всі можливі й необхідні державні потреби цілого слов'янського регіону. Значно складніше означити розбіжності, які пролягали між старослов'янською літературною мовою і тим морем діалектів,²⁹ відмінності між якими все ж таки не варто перебільшувати. У кожному разі, якщо розглядати мовну ситуацію в Київській Русі крізь призму значного діалектичного відхилення від старослов'янської мови, то наразі доволі важко буде пояснити, чому в Русі-Україні княжої доби всі пам'ятки без винятку* творились «іноземною», та й де то давньоруські письменники з різних посілостей могли навчитися їй? Коли ж у тому літературному доробку й були твори з помітним вкрапленням народно-розмовної лексики чи відповідної поетики, то вони аж ніяк не можуть спростувати твердження про мовну спорідненість давніх русинів та їх слов'янських братів у Христі. Тож, виходячи зі сказаного, дозволимо припустити, що скільки-небудь освічений русин (а тим паче інтелектуальна верхівка Київської Русі!), навіть якщо він зроду-віку не бував у Моравії, Болгарії чи Польщі, міг без особливих труднощів комунікувати з іноземним слов'янином. До певного часу Євангельський

28. Костолани Деже (1885-1936). Письмо о книге // Человек читающий (писатели XX века о роли книги в жизни человека и общества). – М., 1989. – С. 481.

29. Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? // Історія української мови. Хрестоматія. – К., 1996. – С. 252.

* «Велесова книга». автентичність якої ще не доведена, до уваги не береться.

ідеал правив цьому зближенню за керму. Миротворчий за суттю, він кликав до єдності, до любови та всепрощення і князів та підвладні їм суспільні верстви, що нерідко ворогували між собою, і володарів порубіжних країн, яким доводилось шикувати бойові загони, щоб відстояти рідну землю або погамувати чийось амбіцію. Нехай в опосередкований спосіб, але також на примирення й збратання «працювала» мовно-релігійна детермінанта. Займала вона уми й богомудрих мужів давньої Русі-України, чи пізnavальні потяги довідатися про етнічні корені нерідко сполучалися з міркуваннями про походження народів та мов.

«І змішав Бог народи, – читаємо в «Повісті минулих літ», – і розділив на сімдесят і на дві мови, і розсіяв їх по всій землі... Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський».³⁰

Проте якою б духовно привабливою та суспільно актуальною не була теорія родоплемінної й мовної спорідненості слов'ян, вона таки поступалася потужності процесів, що визначали регістр життя цього регіону упродовж XI-XIII століть. Тоді ж бо перейшли на католицьке віросповідання, а з тим пристали на західнохристиянські догматичні рації, латинську абетку й обряд Чехія та Польща. Захопив той процес і православні Церкви Болгарії та Сербії, але частково й у цілому безуспішно, а відтак на стратегічних напрямках їхнього подальшого розвитку він не позначився. Не залишилась осторонь перипетій загальнохристиянського життя і Русь-Україна – «наймолодша дочка Візантії», де після церковного розколу 1054 року буде докладено немало конфесійних зусиль, щоб зберегти грекофільську орієнтацію. І тим, від кого залежало послаблення «латинського» впливу на давньоруські церковні терени, маємо відписувати успіх. Адже Християнську Русь-Україну XI-XIII століть, хіба що з певними застереженнями, можна вважати відрубним явищем римо-католицької ойкумени: її майже не зачепила епопея хрестоносних походів, які значно ускладнили міжхристиянські взаємини та призвели до всеконтинентальної рефлексії. Не пережила Русь і гостроти зіткнення латино-романського світу (за етнічною ознакою) та християнського (за релігійною належністю) з мусульманськими народами Сходу. Ось тому, переводячи ці спостереження в площину узагальнень, що стосуються закономірностей лінгвістичного порядку, маємо всі підстави погодитися з Є. Тимченком, який зауважував: «... слов'янська нація, що ця мова була її органом, мала запізнену цивілізацію, і народності слов'янські стали входити в стичність з греко-римською цивілізацією. при тім одні підпали під вплив грецький, другі – латинський. Таким чином цивілізація причинилася не до об'єднання слов'янських говірок, а до їх роз'єднання».³¹

30. Комар Ю. Проблема народження мови в українському мовознавстві // Українська мова та література – К., 1998. – Ч. 16 (80). – С. 1.

31. Тимченко Є. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині // Історія української мови. Хрестоматія / Упор. С. Єрмоленко. А. Мойсієнко. – К., 1996. – С. 40.

Щоправда, Київській Русі мілітарного трагізму уникнути таки не вдалося. Тут з причини руйнацій та нищень, заподіяних Андрієм Боголюбським 1169 року, а вже поготів після монголо-татарського вторгнення 1238 та 1240 років, донедавна могутнє державне утворення зі столицею в першопрестольному Києві поволі занепадало. Як то могло відбитися на стані мови здогадатися легко: чутлива до історичних змін, вона адекватно відреагувала на те злощастя, поповнюючи власний лексичний фонд словами тюркського походження. Зміщення центру українського життя на галицько-волинський захід не тільки спричинило зовнішньополітичні корекції, але й позначилося на особливостях мовного розвитку політично роз'єднаних частин української землі. Одна з них, як знаємо, обвіювалась вітрами з католицького Заходу, а друга перебувала під перехресними подурами Риму й Візантії. Та все ж Русь-Україна в принциповому пляні являла собою єдине етнічне дерево з двома кронами, на родючість яких мали однаково згубний вплив ярликові умови монголо-татарського іга.

(Продовження буде)

Баран В., Баран Я. Походження українського народу.
 – К.: ІММЕ ім. М. Т. Рильського, 2002. – 406 с.

Книга видана Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Інститутом археології НАН України, Науково-дослідним інститутом українознавства Міністерства освіти і науки України за сприяння Союзу Українців у Великій Британії.

Актуальна наукова праця присвячена складній проблемі походження українського та інших східнослов'янських народів. На основі аналізу археологічних матеріалів, писемних, лінгвістичних та інших джерел у дослідженні розкриваються процеси становлення і розвитку слов'ян, їх великого розселення, зародження і формування слов'янських народів. Особливу увагу приділено розвитку етнокультурних та соціальних процесів у період Києво-Руської держави, подається критика концепції «давньоруської народності».

Анатолій Гуляк
Федір Кейда

«Все я бачив... од усього серце надривалось...»

(Історизм поетичного мислення Якова Щоголева.
До 180-річчя від дня народження поета)

«Не був з нього завзятий борець, ні пророк надхненний, ні навіть сатирик, що гострим словом картає вади людські. Це просто спокійний обсерватор, що приглядається до життя й записує свої спостереження, з погляду спокійно, навіть холодно, але все-таки у читача іноді мороз піде поза спиною од тих ніби холодних малюнків», – писав про Я. Щоголева С. Єфремов.¹ Справді, Щоголев постає перед нами тихим, вразливим і, сказати б, вдумливо-суворим поетом. Однак за цим неважко помітити, що його вірші є виявом глибокої зацікавленості уроками багатостраждальної вітчизняної історії, відбиттям історичної пам'яті українського народу, брутально понівеченої відвічним чужинським пануванням. Уважне прочитання доробку мистця переконує: його творчість сповнена свідомого, осмисленого знання української історії, невичерпних скарбів усної поезії, пройнята непідкріпленим пієтетом до рідного народу й запереченням будь-якого уярмлення. Саме тому поезія Щоголева густо насичена історичними реаліями:

Яків Щоголев

Бачив я, як сильні правду
Бешенно топтали,
Як у бідного багаті
Крихту одривали;

Як сірома попідтинню
Згорблена тулялась,
Над роботою за скибку
Кров'ю обливалась;

І як мати неодмовна
Хворую дитину,
Пригортаючи до серця,
Кутала в ряднину;

Як ту вродницю побідну
 Лихо заїдало
 Й молоде та пишне тіло
 Дарма пропадало...

Це – історично адекватна картина отруєного російським імперіялізмом українського життя другої половини XIX століття.

Слід зауважити, що Я. Щоголев ніколи не прагнув до активної участі в громадському житті, обережно ставився до «нових віянь», а відтак (цілком у дусі романтизму) апелював до героїки української минувшини. Наріжним каменем поетичної творчості мистець вважав правду у віддзеркаленні буття. «Він створив собі свій ідеал прекрасного, ідеал совісті людської, вищої любови, дружби між людьми, свободи й незалежності людської одиниці від пут суспільної моралі ситих і зажерливих, від гніту і неправди», – справедливо зазначав А. Каспрук.² Загалом же, літературно-естетичні переконання Я. Щоголева сформувалися в обставинах енергійного мистецького життя в Харківському університеті, де він навчався, під впливом поетичної творчості А. Метлинського, М. Костомарова, І. Срезневського, О. Корсуна та інших.

Перші поетичні спроби припадають на роки навчання в Харківській губернській гімназії, а вже на початку 40-х років XIX століття він активно друкується у відомому альманасі «Молодик», часописі «Отечественные записки», в «Литературной газете» та ін. Примітно, що вже в одній із ранніх поезій – «Канарі» – Щоголев оспівує національно-визвольні змагання. На інонаціональному матеріалі (боротьба грецького народу проти турецьких окупантів у 1821-1829 рр.) він утверджує національно-патріотичну ідею, героїзує проступання до невідкладності й формування власної державності. В образі реальної історичної особи – Костянтина Канарі, капітана грецького судна, Щоголев зображує людину, яка глибоко переживає трагізм втрати національної волі й самовіддано бореться за її відновлення. «Веселий, могутній» Канарі, який відчуває себе господарем на власній землі, багато в чому нагадує козака-українця, повсякчас готового боронити волю. Гадаємо, задум твору виник під впливом осмислення поетом становища поневоленого українського народу в царській Росії і, цілком можливо, був продиктований думкою про його незалежність.

Тут варто пригадати, що Я. Щоголев свого часу сам став жертвою російської шовіністичної критики. Після негативних рецензій на «Молодик», що вийшли з-під пера «словесного диктатора» (О. Огоновський) Белінського, поет не друкував своїх творів майже двадцять років. Тільки 1860 року вони з'явилися на сторінках альманаху П. Куліша «Хата». В автобіографії Щоголев зізнається: «Коли Белінський зустрів плеяду молодих поетів нещадним глуфом, то я спалив рукопис і кинув писати».³

Вірші «Чумацькі могили», «Явір», «Від'їзд козака» тощо, заґрунтовані на уснопоетичних мотивах, свідчили про перехід Щоголева до суто укра-

їнської проблематики. Чи не найбільше цікавила поета лицарська минувшина – героїчна доба козаччини, що була, за словами М. Грушевського, рушійною силою українського національного «активу». Апелюючи до художнього досвіду фолклорної лірики та ліро-епосу, традицій романтичної літератури (Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров), Я. Щоголев пише низку поетичних творів, які цілком аргументовано можна віднести до помітних здобутків української національно-патріотичної поезії, формування якої припадає на 1830-1840-ві роки.

Уже з ранньої поезії «Поминки» постає привабливий образ лицаря-козака. Навіть одяг його «турками шанований» – так відважно бився запорожець за свободу рідного народу. Вражає у вірші й виписана буквально кількома словами лірична картина прощання дівчини з козаком, який від'їжджає на Січ. Примітно також, що вже тут Я. Щоголев намагається відійти від звичайного наслідування фолклорних зразків. Концептуально спираючись на них, поет ритмічно ускладнює вірш, більшим смислом насичує строфу, уникає властивих уснопоетичним творам подробиць, деталей.

Традиційні народнопісенні образи («кінь вороний», «вітер буйний», «чисте поле», «шабля гостра» та ін.) значною мірою прислужилися Щоголеву у вірші «Неволя», де відтворюється відчай козака, спричинений бездіяльністю, неможливістю «ляха, турка бити» разом зі своїми побратимами. Настроєм безнадії пройнята й близька до «Неволі» поезія «Гречкосій». Головний герой твору – колишній запорожець, а нині – звичайний хлібороб. З граничною простотою відтворює Щоголев душевну драму людини, яка відійшла від боротьби, щоб довічно обробляли суху ниву. Засобами контрасту змальовується минуле й сучасне героя: колись він мав коня, шаблю й рушницю, його кохала «дівчина-чарівниця». Тепер же вчорашній козак мусить ходити за плугом і розмовляти з волами. Коня забрали турки, шаблю «пощербили» ляхи, а дівчина «відцуралась», бо не потрібний їй гречкосій. Драматизм ситуації посилюється від усвідомлення героєм того, що вороття до колишньої вольниці ніколи не буде, що йому доведеться так жити й надалі.

«Гречкосій» Я. Щоголева типологічно близький до вірша А. Метлинського «Козак, гайдамак, чумак» (1839), де зустрічаємо трьох героїв, кожен з яких обрав власний шлях у житті. Симпатії автора – цілком на боці козака – людини вільної, пристрасного патріота, захисника вітчизни. Метлинський зображує його верхи «на воронім коню», під час розмови з дівчиною біля калини – символу України. Гайдамака показаний як волелюбний відчайдух. Чумак же в поезії «чвалає» за возом, звертаючись до «лихої долі», повністю розчарований у житті. Як бачимо, і Метлинський, і Щоголев практично цілком ігнорують матеріальні чинники соціального розвою, заперечують приземленість людини, обивательство й буденщину. З особливою приязню обидва поети ставляться до козаків – народних захисників, здатних виступити на герць за національний суверенітет.

Вірш «На згадування Климівського» Я. Щоголев присвятив реальній історичній особі. Йдеться про Семена Климівського (Климів) – українського поета й філософа, автора славнозвісної пісні «Їхав козак за Дунай», відомого під іменем «козак-піснетворець». Ще 1724 року Климівський передав Петрові I два віршовані твори, написані ним староукраїнською мовою – «О правосудію начальствующих правдѣ и бодрости ихъ» та «О смиреніѣ височайшихъ». Основна думка цих своєрідних соціально-філософських трактатів – утвердження правди у стосунках між простим народом та можновладцями, заперечення соціальної нерівності й сваволі чиновництва. М. Возняк зауважував: «Далекий від прославлення Петра Великого, що йому піднесена книга, автор говорить, що правда – це душа царя: як тіло без душі не діяльне, мертве та гниле, такий і цар без правди, й краще серед бідаків із правдою терпіти голод, ніж бути царем і не мати правди. Цар повинен бути ласкавий, але треба, щоб його ласка була розумна [...] цар повинен дбати про своїх людей і берегти їх, як пастир овець, щоб ніщо не пошкодило підвладним».⁴ Климів став героєм водевілю А. Шаховського «Козак-віршотворець», згадується його ім'я й у п'єсі І. Котляревського «Наталка Полтавка».

Очевидно, проголошені свого часу Климівським засади державного будівництва на принципах соціальної справедливості імпонували Щоголеву, у його вірші відчутна щира громадянська туга: українці забули свого славного «лицаря»-патріота. Уже на початку твору поет із болем констатує, що Україна «згодувала» його «на поругу чужим» (читай: тим «сусідам», що знищили Гетьманщину, Січ, українську вольницю загалом). Далі Щоголев розповідає про великі заслуги Климівського перед рідним народом, сумуючи водночас за втраченою славою минулого:

Він списа не скидав,
Білих рук не складав,
Як пускався орлом по Дунаю, –
І пісня козака,
Як вітри здалека
Розливалась од краю до краю.
Степ широка була,
Воля буйна жила, –
І співав він ту степ і ту волю...
А година прийшла –
Житом степ поросла, –
І козак не літає по полю...

Високо оцінюючи подвижницьку діяльність Климівського, Я. Щоголев ставить його в один ряд із національними героями України, про яких «день і ніч» співають кобзарі. Поет згадує імена козацького полковника Данила Нечая, керівника національно-визвольного повстання українців проти польської шляхти, гетьмана нереєстрових козаків Павла Павлю-

ка, останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського. Наприкінці поезії з'являється мотив «непам'яті», а образ Климівського набуває рис байронівського героя – співвітчизники, «свої», забули його:

... Спросить,
Де наш лицар лежить:
Чи в землі його прах поховали,
Чи орли із дібрів,
З запорозьких лугів
З лоба очі клювають прилітали?..

Сумовитий образний стиль, настроєвість національного смутку пронизують вірш Щоголева «Могила». Одинокa, «почорніла» могила в полі, над якою навіть немає хреста, викликає тугу в душі ліричного героя, нагадує йому колишню славу. Могила насипана над лицарем-козаком, який самовіддано боровся «з ордою, / З вражим турком, з татарвою», а тепер «сиротою» лежить у степу під сонцем і вітром. Вітер є наскрізним образом поезії і сприймається як знак пам'яті про загиблого героя. Звертає на себе увагу переосмислення Щоголевым образу могили. Коли, скажімо, в А. Метлинського («Степ») чи М. Костомарова («Могила») образ могили виступає символом героїчного минулого України, то у вірші Щоголева, за слухним спостереженням А. Погрібного,

... йдеться про цілком конкретну могилу – ту, в якій навіки почив славний [...] «чорноморець» Вареник... Щоголев справді сприйняв ті ідейні та естетичні принципи, які характеризували романтиків 30-40-х років, але не беззастережно. Власну оригінальність в українській поезії він прагнув утвердити специфічним поєднанням у власній творчості «фолкльорности» й «літературности». І в цих шуканнях, можливо, ближчий він до [...] М. Петренка... У вірші «Могила» [...] фолкльорне начало помітне. Та водночас, ніби побоюючись «розчинитися» в народнопоетичних образах, автор прагне ввести дещо «видумане». Так, крім пісенного «вітру буйного», у вірші зустрічаємо й «буйну шаблю» і навіть «буйну битву». І вже зовсім «літературні» заключні рядки поезії.⁵

Примітно, отже, що вже в ранній період творчості Щоголева захоплює романтика козацького лицарства, покликаною звільнити Україну від різних ординців. Болить поетові й те, що «житом степ поросла», а козацька слава занедбана його сучасниками. Унаслідок цього минула воляниця так різко протиставляється приземленому існуванню «гречкосіїв».

1883 року в Харкові вийшла перша збірка поезій Я. Щоголева – «Ворскло», що включала сімдесят п'ять віршів і була прихильно прийнята читачем. Уже після смерті поета (1898) побачила світ друга збірка його поезій – «Слобожанщина». Попри активне прагнення відмежуватися від сучасності, у творчій практиці Щоголев усе ж не зміг стати понад кричущими проблемами своєї доби. Як наслідок – зображення в численних творах виразних картин знуцання й кривд, яких зазнавав українських народ під владою

«загребущих сусідів». Можна згадати, наприклад, поезії про «лихо сьогочасне» в українському селі («Завірюха», «Неня», «Пожега»), про тяжку сирітську долю («Вівчарик», «Чередничка») й рекрутчину («Новобранець»), трагедію покриток («На могилі») і міської бідноти («Похорони»).

Завдає болю суворо-правдива материнська коліскова у вірші «Неня». Бідна селянка «пророкує» своїй дочці Марусі передчасну старість через працю на чужу користь і безпросвітні злидні. Ніжність згорьованої матері Щоголев передає пестливими звертаннями – «голубко», «дитино», «кохана». Майбутнє ж Марійки жінка характеризує по-іншому: «злиднів повно», горечко, «все робити та робити» і, нарешті, – «навіки пропала». Поезія «Завірюха» відкривається картиною морозної зимової ночі, у яку селянин вибрався до лісу по дрова, бо в убогій хатині ще й «не топилося / І вечерять не варилося». Пригортаючи до серця хворе немовля, вдома на чоловіка чекає дружина. Проте сподівання її марні – «старий» загинув. Вірш «На могилі» починається з розв'язки – чужі люди ховають маленького хлопчика. Далі розкривається ціла історія життя бідної матері-покритки, вигнаної рідними з дому. Віддавши дитину «людям годувати», вона змушена йти в найми. «З голоду та з холоду» хлопчина помер, а жорстока пані, «пожертвувавши» на похорон сім цілкових, не відпускає матір попрощатися з сином. Трагічна картина змальовується й у поезії «Похорони». Маленька дівчинка йде за труною матері. Дитина ще не усвідомлює, яке страшне горе спіткало її. І тільки коли могилу засипали, вона в розпачі вигукує: «Матінко рідна, вставай!». Симптоматично, що поет не конкретизує, ким була померла, яка доля судилася сироті. Отже, такі трагедії були характерними для тогочасної дійсності, і мовчати мистець не міг.

Звертають на себе увагу й вірші Щоголева, спрямовані проти розв'язуваних російським імперіялізмом воєн. Поезія «Війна» насичена реаліями, що вичерпно розкривають ті моральні й матеріальні збитки, яких завдають ініціатори кровопролиття: «чарівник»-музикант змушений прощатися з мистецтвом; юнак жертвує особистим щастям, коханням через війну; «орачі» – син і батько – кидають хліборобську працю... «О, будь ти проклята, війна, / І хто дарма тебе вчина!» – підсумовує поет. У вірші «По закону» Щоголев зобразив тих, хто наживався на війні, відправляючи солдатам на фронт «пров'янт» – сухарі, засмажені на «угілля». Ідеться у творі й про скалічених у боях молодих людей («один без руки, / Другому куля пробила виски» й подібне). Поет вражений позицією уряду, який узаконює вбивство й горе, що їх несе війна.

Поезія «Заець» має алегоричний зміст. Щоголев вдало порівнює становище безправного, зацькованого українського народу з ситуацією, в якій опиняється ссійманий мисливцем заець. Ліричний персонаж твору купує бідну тварину у звіролова, щоб урятувати її від смерті, випустивши на волю. Спостерігаючи, як визволений заець прямує до поля, герой вірша розмірковує:

Так і здавалось, що то чоловік,
Бідний та бідний од миру ховався!

Сили зла втілюються тут в алегоричних образах беркута, псаря, вовків та лисиць. У вірші «Гора» іноземне володарювання асоціюється з «круто-бокою» горою, яка заступає «Божий світ» – сонце й небо. І хоча Щоголев не вдається до якихось закликів, стає зрозумілим, що його герой, прагнучи «тепла», висловлює авторську позицію – необхідно домагатися соціального розкріпачення українців, яке неможливе без національної волі.

Відверто антицарський характер має вірш «Покій», сповнений реалістичних картин з життя міста й села. У селах, що розкинулися під блакитним українським небом, розкошують лише глитаї, старшина. Не краще живеться бідності й у місті, де тільки «бенкети, розпуття», «золото й грязюка». Герой іде на цвинтар, щоб хоч там знайти «покою». Акцентуючи трагізм існування скривдженої людини, поет бачить для неї один вихід – якомога швидше піти з життя (вірш «Будинок»).

Тим часом Щоголев у багатьох творах (і в цьому чимала доля істини) показував, як у пошуках виходу, розради українець усе частіше завертає до шинкаря. Так, герой вірша «Горілка» розповідає, як через безпросвітні злидні, несправедливість сільської старшини він почав пиячити, хоч і усвідомлював, що це не дасть «покою». У поезії «Шинок» спостерігаємо, як «пляшка» відбирає в бідняка останню копійку, зароблену невсипущою працею. Щоголев намагається й відверто пояснити причину цього лиха, як-от у вірші «Не вірай»:

Не вірай злидаря, брате,
Що гірку вживає,
Як життя його прокляте
Пити заставляє.

У вірші «Сподівання» поет подає узагальнену картину сучасності:

Перед мною повиснув проклятий малюнок, –
Бачу: бідний таскає убогий оклунок
І, голодний, йдучи повз крамниці добра,
Повний заздри, в сьайне вікно зазира...
І не стануть щасливі вглядатись до лиха,
Що в могилу жене нерозумного стиха:
Вік такий, що їм тільки у золоті рай, –
І кричать вони: золота, золота дай!

Обурює мистця розгул ницого чужоземного «вельможства» (його можна «на шага купить») в школах, судах, інших установах.

Замислювався Щоголев і над страшними моральними наслідками чужинецького панування, що породжувало в душах частини українців габнебний комплекс малоросійства, меншовартости:

Сей змінив на домівку і шани, і владу,
 Щоб знайти біля комина тишу й пораду;
 Він сім'ї своє серце і душу оддав,
 Та й незчувся, як рідне за рідним сховав
 («Сподівання»).

У той же час поет захоплюється найшляхетнішими рисами українського національного характеру. Найбільше його приваблювало притаманне українцеві почуття власної гідності, невіддільність скрутним життєвим обставинам, тонкий гумор. Показовим у цьому пляні є вірш «Старець». Герой поезії – колишній солдат царської армії, що за довголітню службу не заробив нічого й мусить старцювати. Проте жебрак, наділений від природи загостреним почуттям власної гідності, самоповаги, не розкриває перед сторонніми очима душевних переживань, не скаржиться на життя. Ніби знущаючись над власним безталанням, старець навіть віднаходить «пріоритети» перед іншими. Не нарікає на лиху долю й герой поезії «Поле поорано». Розповідаючи про своє життя («злу годину»), він заспокоює жінку тим, що є люди й бідніші за них.

У низці віршів Я. Щоголева виявляє почуття українця-патріота, який широко вболіває за долю своєї вітчизни. Так, у поезії «Багато мочі і краси» згадуються гори Тіроля, привабливість тропічних лісів, роздолля пустель, «величні» моря тощо. Але все це – чуже українській душі, бо природа України – «чарна», бо для справжнього патріота над усе – «родина». У «Ниві» поет персоніфікує поле, родючу українську землю, що є джерелом не лише матеріальних, а й духовних благ. Остання строфа вірша – це звертання ниви до душі кожного українця із закликом не занедбувати історичної пам'яті. На початку поезії «Родина» подається картина розкішної української природи. Далі автор демонструє своє нерозривне єднання з Україною й висловлює жаль через те, що залишилося небагато патріотів, які віддають власні сили «на любовщ родині». Аналогічні твори засвідчували, що поет, з погляду А. Погрібного, усе частіше «... звертається [...] до медитаційної лірики, усе болісніше вдумується в сенс людського існування, створює немало віршів, навіяних суто особистими болями і стражданнями. Але не перестає вражати Щоголева й невлаштованість життя, несправедливість, яка запанувала в ньому».⁶

Окреслюються в поезіях Я. Щоголева (хоча й пунктирно) і національні мотиви. Він, зокрема, нерідко називає конкретних винуватців «лиха сьогочасного» – жидів-орендарів, які, на думку істориків, «... були на послугах чужої в Україні панівної верстви, збирали з населення податки та різні оплати для панів, які за позичені гроші віддавали жидам в оренду православні церкви. При цьому, звичайно, жиди надуживали своїми правами та практикували лихварство, ба навіть шахрайство, чим наставляли населення проти себе, в очах якого вони були інструментом визиску».⁷

Оспівуючи український степ із його незрівнянною красою (тут навіть «можна бачить Бога»), Щоголев уболіває, що скоро й у цих місцях «закишать жиди, як черви» (вірш «Степ»). А у вірші «Останній з могікан», де йдеться про занепад чумацтва, поет констатує, що жидами вже й «колодязі рандовані» (взяті в оренду). Поезія «Не врїкай» прикметна насамперед яскравим контрастним протиставленням умов життя українців та жидів-орендарів:

В Гершка хата на розтоці,
Гору підпирає;
А моя лежить на боці.
В землю поринає.

Гей ти, Гершку, бісів жиде,
Виглянь у квартиру;
Чоловік до тебе їде,
Питиме горілку!

Що ти з мене станеш брати,
Як нема нічого?
Буду тиждень відробляти,
От і тільки всього!

Гершко ходе у каптані,
Чоботи сміються, –
І пляшки ж його погані
В скалки не поб'ються!

Чи не найвиразніше національні мотиви вчуваються в поезії «Верцадло». Ліричний герой потрапляє до спорожнілого панського палацу і, заглядаючи в старе дзеркало, ніби бачить часи, коли ці краї були вільними й багатими. Саме тому люди втікали сюди з «польської» території України, від «лядського» гніту, заселяли «слободи веселі». Однак скоро картина у свічаді змінюється:

Широка хмара округи
Покрила бідну Україну.

Хмара – символ повної колонізації українських теренів Росією. У «захмареній» Україні колись вільний і заможний народ

В важких кайданах на ногах,
З залізним ланцюгом на спині,
Став кметом [наймит, кріпак. – Ф. К.] пана і потяг
Свій піт гарячий в панські скрині...

Згодом на якийсь час у дзеркалі спалахують світлі, сонячні кольори, та незабаром герой помічає, як люди в безвиході тиняються «од шинку до шинка», де

... тричі проклята рука
 Жидюги, німця й салогуба [торговець. – Ф. К.],
 Простягши змолоду пусту,
 Тепер грішми набиту жменю,
 Грабаста землю золоту
 У їх безоднюю кишеню...

Вказує тут Щоголев і на пасивність співвітчизників у відстоюванні власного права на вільне, гідне людини життя.

У вірші «Лугарі» поет прямо називає тих, хто зруйнував Запорозьку Січ, – «москалі». Згадується у творі й російський генерал Текелій, який улітку 1775 року повів свої війська проти запорожців. Болить Щоголеву й те, що після знищення Січі «на козачим вжитку німці / Хат набудували» (вірш «Хортиця»). Можна твердити, отже, що поезія Я. Щоголева була певним внеском (хай і «не голосним») у розвиток національно-патріотичної української поезії.

Не сприймаючи гнітючої сучасності, Я. Щоголев знову й знову обертає погляд у колишнє, демонструючи «закоханість в кольорит минулої епохи» (М. Зеров). Часи, коли українці були державною нацією, для поета – «ширая старовина: / В злиднях багата і в горі ясна». У вірші «Старовина» Щоголев знову виразно протиставляє минуле («інші люди, інший світ») теперішньому («хижство і розбій»). Тут привертає до себе увагу образ правди, що органічно сполучає ознаки символу соціальної й національної справедливості та моральності особистості. Давні лицарські часи в поета – ранок, сонце, золоті лани, «наша весна», «пісні чарівної родини» тощо. Звідси – згадки про козацьку Україну, характерні для багатьох віршів.

Чи не найширше у згадуваних творах Щоголев розвиває мотив занедбання козацької могили як символу історичної пам'яті («В степу», «Оповідь», «Січа» та ін.). Мета його зрозуміла – навчити цінувати героїчну вітчизняну минувшину, репрезентувати суспільно активну особистість на противагу сучасникам, позбавленим волелюбних устремлінь пращурів. Ліричний герой вірша «В степу», зійшовши на могилу, неначе обіймає зором усю Україну, в його уяві постають картини запеклих битв козаків з «ордою». «За допомогою моторно-зорових образів, створюваних переважно дієсловами доконаного виду [...] розгортається перед читачем динамічна картина погоні. Велику роль відіграє тут ще й короткий рядок (трисоповий хорей)», – пише А. Каспрук.⁸ В «Оповіді» образ могили персоніфікується. Людським голосом «висока могила» розповідає юнакові сумну історію: колись вона була розкішною, зеленою, та «свої», відшукуючи те, чого «не поклали», зруйнували курган:

Знайшли горщик пощерблений,
 Уламочок стрілки,
 В труні кістяк запорожця
 Та пляшку горілки.

Дивилися на знахідку,
Плечима здвигали;
Та й випили горілочку,
Кістки ж пошпурляли...

«Свої» – це позбавлені історичної пам'яті сучасники поета.

Ніби відмежовуючись від таких «землячків», Я. Щоголев усе частіше звертається до зображення історичного минулого українського народу. Цьому значною мірою сприяло його приятелювання з відомим дослідником історії Запорозької Січі Дмитром Яворницьким, із фолклористами Миколою Сумцовим та Яковом Новицьким, видатним українським істориком і громадським діячем Слобожанщини Дмитром Багалієм. Поет навіть мав намір відвідати місця, де діяли запорожці, але не здійснив його, імовірно, через своє «надмірне домосідство». Така дружба, як і вивчення історичної літератури, відвідування лекцій про козацтво Д. Яворницького, ґрунтовне знайомство з фолклорними творами, обумовили появу нових поезій про героїчну минувшину.

Ідеалом для Щоголева є степовий лицар – український козак, у постаті якого поет найповніше втілює ідею несумісності людської волі з реаліями сучасної доби. Ще в ранній поезії «Безрідні» автор акцентує самовідданість, саможертвовність козака, котрий готовий помірятися силами з чужинцями, не сподіваючись на славу чи бодай вдячність нащадків. Приваблює образ козака-звитяжця, ватажка, який із далекого й небезпечного бойового походу «везе з собою славу» («Орел»). Цікаво, що про ратний подвиг запорожця його матері розповідає орел – провісник перемоги, щастя, успіху. А в поезії «Орлячий сон» з орлом асоціюється козак – високість його духу, фізична й моральна витривалість. У «Пісні» стурбована дівчина посилає саме орла розшукувати запорожця Йвася, з відходом якого «й радощі минули».

У центрі вірша «Запорожець» – розповідь про козака, який, повернувшись із Січі додому, дізнається, що батьки його померли, а кохана дівчина з туги постриглась у черниці. Вихід козак знаходить у воротті на Дике Поле. Тільки там загартований у битвах з ворогом січовик зможе розраяти особисте горе. Тут помічаємо тяжіння Щоголева до максимально ущільненого, але доволі глибокого проникнення в душевний стан людини, у психологію її переживань.

Глибокий патріотизм українського козацтва, його синівську відданість Україні підкреслює поет у вірші «Воля». Смуток огортає душу мужнього запорожця під час прощання з родиною, проте залишитися він не може – треба боронити рідну землю від зазіхань ворога.

У поезії «Запорожець над конем» подається історично вірогідний опис козацького вбрання («На йому жупан шовковий, / Пояс в золоті повис, / Кармазинові вильоти, / В дорогій оправі спис»). У цьому ж творі привертає увагу витримана в ліричній тональності картина прощання запорож-

ця з бойовим побратимом – конем. Смерть коня сприймається козаком як особисте лихо, тим паче, що вірний «братко» врятував його від смерті. У вірші «Огир» бачимо «огнистого» коня, який у розпалі бою ніби шукає свого хазяїна – загиблого молодого козака.

Настрої козацької бадьорости, молодечтва, зневаги до смерті й ненависти до ворогів проймають вірш «Запорозький марш». В уяві степових лицарів постає кольоритна картина запеклої битви, яка неодмінно закінчиться їхньою перемогою.

Характерно, що козак у віршах Щоголева – це не тільки ображений бідняк, що зі зброєю в руках мстить за особисті кривди. У вірші «Козак», приміром, поет виводить привабливий образ «поповича молоденького», який, залишивши бурсу, втікає на Січ, де стає добрим козаком, оборонцем свого народу.

Поет вдавався й до художнього осмислення звичаїв, традицій запорозького козацтва. Так, у баладі «Барвінкова Стінка» описано давній козацький звичай: до церкви, де молилися запорожці, не можна було заходити жінкам, бо «Січу покриє туга». Та одного разу під час служби до храму ввійшла заїжджа багата графиня, сприйнята громадою як «сова». Стривожена обуренням козаків, жінка швидко вийшла, але вже менше ніж через три роки Січ зруйнували. Твір був написаний після відвідування Щоголевым села Барвінкова Стінка на Харківщині, де він почув народний переказ про цю подію. Тому поет і дав баладі підзаголовок «Народове оповідання».

Ліро-епічна поема «Бабусина казка» – найбільший твір у спадщині Я. Щоголева. У фолкльорному дусі поет витлумачує тут характер запорожця Василя – не лише патріота, вправного вояка, але й високогуманну, лагідну, щирю людину, здатну на глибоке кохання. З пієтетом змальовується в поемі й дружина героя Оксана – ніжна, витончена у своєму почутті й водночас рішуча, витривала, загартована життям українка. Саме її устами поет укотре висловлює власне неприйняття сучасности. На сумніви своєї онуки стара жінка з гідністю відповідає:

«Геть ти, дитино, не тямиш нічого!
Вам гречкосії до смаку; а в його
Серденьку кров запорожця кипіла, –
Тим же без міри його я любила!».

Знищення Москвою Запорозької Січі, а згодом остаточна ліквідація українського самоврядування були свідченням цілковитої руйнації національного державницького життя, тож не випадково Щоголев звертався до поетичного моделювання тієї трагічної доби. У вірші «Січа» поет акцентує надзвичайно важливу роль, яку відіграло Запорожжя в національно-визвольних змаганнях українців. Автор зображує Січ як своєрідну християнську республіку, що мала власні церкви, корогви, клейноди і навіть крамниці. Основне, за Щоголевым, що Січ стояла в обороні прадідівської

православної віри – однієї з найважливіших умов національної волі українського народу. У «Хортиці», сумуючи за січовою вольницею, Щоголев згадує славного Байду (князя Дмитра Вишневецького), який трагічно загинув від рук ворога, боронячи Україну. Постать Байди сприймається як символ волелюбності й нескореності «тодішніх» українців. Смерть Вишневецького, як і його героїчна боротьба, за оцінкою М. Грушевського, – це «...образ перемоги ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, символ безсильності хижого бусурменського світу перемогти морально світ український, взагалі християнський...».⁹

На руїнах Січі поет помічає «горшки і глеки», «убогих» гречкосіїв, яким чужа пам'ять про славу, що відійшла назавжди («Остання Січа»). Бурхливе «життя козаче» тут традиційно протиставляється буденному животінню хлібороба, а наприкінці вірша поет уводить образ ворона – вісника смерті. Вражає в поезії цілий ряд дієслів, що суттєво увиразнюють опозицію «минуле – сучасне»: гречкосії «швендяють», квіти «схнуть і хиляться», верби «плачуть». Козацька ж рада колись «гула», громада «молилася», а саме козацьке життя свого часу «пронеслось» «полум'ям блискучим». Розповідає Щоголев і про поневіряння запорожців після зруйнування Січі. У вірші «Нерозумна мати» читаємо:

... Що стали москалі Січу руйнувати,
В сурми засурмили, вдарили з гармати.
Січа замовкала, Січа замирала,
Гей, велику смуту дітям зоставляла!..
Й де не опинилось бідних небораків?
Бігли ми й до турка, і до австріяків;
Бігли й до мальтизів, і до Анатолі,
Щоб шукати щастя, щоб шукати долі...

Як відомо з історичних джерел, ще за часів Запорозької Січі існувала й демократична форма козацтва – загони кріпаків-утікачів, які здійснювали наскоки на подвір'я магнатів, лихварів, корчмарів, застосовуючи тактику партизанської боротьби. Учасників таких загонів називали по-різному: гайвськими козаками, степовиками, луговиками, гайдамаками. У вірші «Лугарі» Щоголев описує діяльність тих козаків, які вже після знищення Січі об'єднувались у мобільні загони і, переходячи у дніпровських плавнях, лісах, степових байраках, мстилися кривдникам («Набіжим на хутір – пана заграбуєм, / А коли затнеться – полум'ям роздуєм»).

Отже, у поетичному світі Я. Щоголева створений своєрідний міт про героїзм козаків. Художні оцінки минулого, висунуті автором, оперті як на надійний ґрунт історичних досліджень, усної поезії народу, так і на його власні візії. Загалом же, вірші Щоголева про історичне минуле насканжені романтичним патосом, заґрунтовані на художній транспозиції «лицарська минувшина – гнітюча сучасність», були спрямовані на те, щоб розбуркати краян, сприяти вихованню їхньої самосвідомості, почуття національної самоповаги, моральної відповідальності перед співвітчиз-

никами. І в цьому – активна дієвість, історизм поета. «А ще й тому поет оспівував давнє волелюбство, що побутова приземленість насправді була йому протипоказана, – зауважує А. Погрібний. – Сірість дрібновласницького існування, що, здавалося, полонила й самого поета, уявлялася йому однією з найтяжчих мук, адже своїми помислами він був там, де виривали сильні пристрасті».¹⁰

Нині нам відомі близько двохсот віршів Якова Щоголева. Прикметно, що більшість із них має реальну історичну основу. Ідеалізуючи минулі часи, поет не замикався в рамках романтичного історизму, виступаючи своєрідним посередником між лицарською старовиною й майбутнім. Він значно увиразнив чільну роль козацтва в національній історії України, вклав у постаті запорожців великий етичний зміст, виявивши в такий спосіб і власні почуття – любов до батьківщини, уболівання за її долю.

Ще не так давно наше літературознавство репрезентувало Щоголева як консервативного співця могили хрестів, та, ясна річ, немає жодних підстав звинувачувати мистця, у якого «серце надривалось», в оприлюдненні власного болю. І зовсім не чужою поетові була мрія про національно-державне відродження України, тому з незмінною послідовністю заперечував він сучасне життя в окупованому північному «братом» краї. Історичні переконання Щоголева набули свого конкретного виявлення в поезіях, де віддзеркалилося державницьке минуле етносу.

«Ворскло річка невеличка, але струмені її чисті», – так образно Я. Щоголев оцінював власну творчість. Поет мав повне право для такої атестації, бо справді «чистою» була його поетична думка про Україну й рідний народ.

Примітки:

1. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: «Феміна», 1995. – С. 411.
2. Каспрук А. Яків Щоголів. Нарис життя і творчості. – К.: Видавництво АН УРСР, 1958. – С. 20.
3. Киевская старина. – 1904. – № 10. – С. 8.
4. Возняк М. Історія української літератури: У двох книгах. Навч. вид. – Львів: «Світ», 1994. – Кн. друга. – С. 329.
5. Погрібний А. Яків Щоголев. Нарис життя і творчості. – К.: «Дніпро», 1986. – С. 57; 58-59.
6. Там само. – С. 86.
7. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: «Світ», 1996. – С. 311.
8. Каспрук А. Цит. вид. – С. 90.
9. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. VII. – К.: «Наук. думка», 1995. – С. 126.
10. Погрібний А. Цит. вид. – С. 127.

Святослав Караванський

Дожидаючи Вашингтона¹

З малих літ пам'ятаю вираз: «Ждати і здоганяти – найгірше заняття». Та воно й справді так. Коли хтось чогось жде – його енергію немов заморожено – її підпорядковано чеканню. В душі панує безініціативність і апатія.

Коли ж ідеться про Вашингтона, то чекання може бути навіть небезпечним. Чому? А тому, що ті, хто не хоче Вашингтона, навпаки, джереляться ініціативами, як би не допустити Вашингтона, а привернути Л. І. Брежнєва.

Саме таке становище ми маємо сьогодні в Україні. Хотіти Вашингтона це – передусім хотіти остаточно розпрощатися з усіма красотами колоніалізму, серед яких дискримінація українського народу є чи не головна «красота», яку «п'ята колона» хоче зберегти за всяку ціну.

Заради цієї «високої» мети проколоніальні сили виробили підступну тактику боротьби з українською національною ідеєю. Користуючись слабкістю носіїв цієї ідеї, яка сталася завдяки систематичному (здійснюваному навіть у незалежній Україні!) винищуванню української провідної верстви, пробрежнівці обрали атаки на українську мову й культуру своїм головним знаряддям боротьби за привернення Брежнєва. Ці атаки протягом останніх 8-10 років набули рис добре спланованої і зрежисованої кампанії. У цій кампанії об'єдналися усі антиукраїнські сили: служителі РПЦ, колишні брежнівські «кадри», гекачепісти й українофоби з діда-прадіда – всі, кого трясця трясє від самої згадки про відродження українського народу.

Ці сили сіють ворожнечу між народами, ведуть відверту расистську пропаганду, заборонену і міжнародними і українськими законами, докладають усіх зусиль для торжества колоніальних відносин у незалежній Україні.

А що ж роблять ті, хто волів би мати в Україні порядки не Брежнєва, а Вашингтона?

Як реагують на розгнuzдану антиукраїнську кампанію в Україні?

Служитель Києво-Печерської Лаври РПЦ, наприклад, може привселюдно робити расистські заяви і жодної реакції з боку тих, кого ці заяви найбільше торкаються. Україна має «Кримінальний кодекс», що передбачає відповідальність за ширення расистської пропаганди. Але ніхто не притягає священика-расиста до кримінальної відповідальності.

Згаданий служитель у своїй зоологічній ненависті до українського народу дозволяє собі привселюдно заявляти, що українська мова «не угод-

1. Зберігаємо правопис автора.

на Богу». Цікаво, якими шляхами цей «угодник» спілкується з Господом-Богом і знає достеменно, що «сподобно», а що «не сподобно» Богові? Найкраще було б довідатися про це у залі суду, перед яким «угодникові» належало б дати відповідь за ширення расистської пропаганди та сіяння національної ворожнечі.

Хто мав би притягнути цього слугу сатани до суду?

В Україні існують кілька патріотичних організацій, які б мали це зробити. Це товариство «Просвіта», Спілка Письменників України, Конгрес українських націоналістів, Конгрес української інтелігенції. Чому не чути реакції цих організацій?

Таж ми не раз чуємо скарги про важке становище з українським книгодрукуванням та книгоширенням. Дозволю собі спитати у шановних літераторів, чи не думаєте Ви, що систематичні атаки на українську мову з церковних амвонів та засобів гласности, сприятимуть ширенню українського слова серед населення?

Я гадаю, що якраз навпаки: що більше пересічний обиватель чутиме висловлювань на зразок таких «Как вообще можно говорить об искусстве на украинском языке?», то менше в нього буде бажання придбати книжку чи газету українською мовою. А таких єзуїтських висловлювань у різних варіаціях аж ніяк не меншатиме, якщо не давати їм належної відсічі. І з бігом часу становище з українською книжкою не кращатиме, а гіршатиме. Мета згаданої «„братерської“ кампанії» – задушити українську літературу, позбавити українців свого національного Я.

Пропаганду проти української мови спрямовано безпосередньо проти українських літераторів, вона передбачає позбавити їх засобів до існування. Отже не з патріотичних міркувань, а з необхідності забезпечити собі шматок хліба їм належить стати в обороні рідного слова. І робити це треба організовано, бо наступ на нашу ідентичність теж ведеться організовано.

Чому б таким організаціям, як СПУ, «Просвіта», КУІ, зважаючи на ситуацію, що склалася, не створити у своїх організаційних структурах секції боротьби з расизмом, який підводить сьогодні в Україні голову? Я не сумніваюсь, що до праці у таких секціях зголосяться охочі і залюбки працюватимуть. Завданням таких секцій має бути своєчасна реакція на расистські прояви. Як саме реагувати на ту чи ту акцію расистів, секція має ухвалювати на своїх зборах. У державі, де має панувати закон, найефективніша реакція – це позов до судових інстанцій. Хай пропагандист расизму – наприклад, згаданий вище служитель культу – захистить свої расистські говорення перед лицем правосуддя.

Я усвідомлюю, що деякі суди старатимуться «спускати на гальмах» такі справи під різними соусами. Але юридична система дає позивачеві широкі можливості добитися правосуддя. Якщо суд нижчої інстанції, прирізом, виправдає расиста, то існує право апеляції до вищих інстанцій аж до Верховного суду включно.

Проте у своїй діяльності антирасистські секції не можуть обмежуватися лише зверненням до суду. Існують й інші способи. Наприклад, вертаючись до згаданого знавця Божих уподобань, не зле було б звернутися до голови РПЦ в Україні Володимира Сабадана із запитом, як він прокоментує приписування кліром РПЦ расистських поглядів та уподобань самому Господу-Богу. А вже дізнавшись або не дізнавшись (бо Їхнє преподобіє можуть не відповісти) про позицію вищих церковних осіб РПЦ, можна вдаватися і до інших заходів, в тому числі і до послуг правосуддя.

Зрештою, можна звернутися до В. Сабадана (а в разі його відмови – до судових інстанцій) з вимогою позбавити згаданого расиста трибуни, з якої він ширить расистську пропаганду. Не треба забувати і про міжнародні релігійні та антирасистські організації, в тому числі і репрезентовані при ООН.

Спілка письменників з гордістю сповіщає, що ряд письменників обрано до Верховної Ради. Саме цим письменникам найзручніше звертатися з подібними запитами до високих мужів та високих інстанцій.

Існують і інші способи у протистоянні з расизмом, такі, як пікетування штабів та головних кварталів расистів тощо.

Якщо проаналізувати атаки на українську мову та культуру, які ведуться з різних інституцій, в тому числі і з амвонів РПЦ, то перед нами відкриється незаперечна істина, що їх ведуть вороги української незалежності, вороги відродження українського народу, усі ті, хто не хоче здійснення цим народом свого права на керування державою. Саме цього не хочуть представники «п'ятої колонії» в Україні.

Ця істина про справжню мету атак на українську мову й культуру потребує якнайширшого розголосу. Народ має знати, що і хто криється за цими атаками.

Тому конче потрібно Верховній Раді ухвалити низку законів на захист державної мови, кваліфікуючи атаки на українську мову як антидержавні акції, як атаки расистів на право українського народу здійснювати свою державність.

Знову таки тут потрібна ініціатива письменників-депутатів ВР. Саме їм належить подати на розгляд ВР проекти відповідного законодавства. Я здаю собі справу, що ці проекти навряд чи будуть ухвалені нинішнім складом ВР. Але робити такі заходи все одно необхідно, бо відхилені одним складом ВР закони може прийняти інший її склад. Головне, щоб був прецедент і було юридично скваліфіковано акції українофобів, як спрямовані проти українського народу і його права на національне і державне відродження. Шкода, що це не було зроблено одинадцять років тому. Якби це було зроблено ще тоді, ніколи б сили внутрішньої окупації не знахабніли до тої міри, до якої вони знахабніли сьогодні.

Але, хай і спізнено на 11 років, ці заходи належить зробити в ім'я України та її добробуту. Під час дебатов у ВР з приводу цих законопроектів бу-

де розкриватися обличчя всіх «друзів» українського народу, які належать і надихають «п'яту колону».

Без такої акції наступ внутрішніх окупантів на українську ідею не тільки не ослабне, а наростатиме.

Народня мудрість говорить: «Кажі „Боже поможи“, а сам не лежи!». Це саме стосується і до Вашингтона. Чекаючи на нього не треба лежати.

Якщо наша духовна еліта не зможе дати належну відсіч націонал-расизмові, і палець у палець не вдарить, щоб спинити широкозакроєну і підступно зрежисовану акцію ворогів України, спрямовану проти законних прав українського народу, то дуже може статися, що Україна ніколи не діждеться Вашингтона, а буде свідком утвердження на віки Леоніда Брежнєва. □

Марчук І., Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. –

Рівне: «Перспектива», «Міжнародний
поліграфічний центр», 2002. – 48 с.

Книга побачила світ за підтримки Молодіжного Націоналістичного Конгресу та перевидана за сприяння фундації колишнього воєнка Української Повстанської Армії, а нині австралійського підприємця Юрія Борця.

У книзі відбито події, пов'язані з найбільшим боєм відділів УПА з Внутрішніми військами НКВД СРСР, підсиленими авіацією, танками та піхотою регулярної армії в урочищі Гурби, на кордоні сучасних Рівненської та Тернопільської областей. Видання, присвячене 60-річчю УПА, вміщує дослідження «Гурбенський бій мовою свідчень, фактів, документів», спогади учасників Гурбенського бою у квітні 1944 року, звіт штабу «Енея», звіт експедиції, що працювала на місці бою. Книга ілюстрована світлинами та мапами.

Ціна: 3 грн.

Усім, хто бажає придбати книгу І. Марчука та О. Тищенка «Гурби: квітень 1944-го», пропонуємо звертатися за адресою: 01034, м. Київ, вул. Ярослава Вал. 9, п. 4, тел. (044) 234-70-20.

За традицією клясичної «Енеїди»

Леонід Полтава. «Енеїда модерна». Поема-епопея. Друге видання. Портрет Автора. Передмова д-ра Д. Бучинського, відзив Л. Полтави «До братів-поетів», літературна стаття д-ра В. Погребенника, післяслово Віктора Рога, пояснення. Київ, Центр Національного Відродження ім. Ст. Бандери, Молодіжний Націоналістичний Конгрес, «Визвольний Шлях». 2002, 164 с.

Недавно вийшло друком друге видання епічного твору Леоніда Полтави «Енеїда модерна» (вперше книгу було видано в Лондоні в 1955 році). Повторну публікацію поеми Полтави видавці вважають «добрим подарунком прихильникам творчості Леоніда Полтави та вшануванням світлої пам'яті Поета». «Енеїда модерна» своєю віршованою формою й темою продовжує традиції, закладені Іваном Котляревським, який у 1798 році перелицював Вергілієву «Енеїду». Однак у творі Леоніда Полтави головним персонажем є не троянець Еней, а українець Григорій – ченець Печерської Лаври. Він кожні триста років воскресає й з'являється на історичній сцені України – спершу за часів князя Ярослава, у період татарських набігів, потім – за гетьманства Богдана Хмельницького, а відтак у роки московсько-советської займанщини. Повертаючись на рідну землю в різні періоди історії України, чернець Григорій продовжує свою роботу над іконою Богородиці, стаючи водночас свідком подій описуваної Автором доби.

«Енеїда модерна» матиме особливе значення для молодшого покоління читачів, яке не стикалось із злочинною советською дійсністю. Услід за ченцем Григорієм поведе їх Автор тернистими шляхами скомунізованих і зрусифікованих рідних міст України, які опинились під диктатом ворожої влади. Ця влада перетворила вільну країну на колонію, а волелюбний народ – на рабів, яким «навіть молитись ворог не дасть».

У численних побутових картинах Григорій виводить на авансцену низку характерів, котрі ілюструють моральний занепад поневоленого народу, його покірливість перед насиллям, яке чинить беззаконна влада. У такому виродженому большевицькому суспільстві «капітан собі пиячить», люди вистоюють дні та ночі в довгих чергах «за сірниками, милом, сіллю», у колгоспах «готують сир і масло Москві», тоді як у самих колгоспників – безхліб'я. Народ примушують зрікатись рідної мови на користь «общепонятной», відмовлятись від своєї батьківщини заради столиці світового пролетаріату («бо зміст держави у Москві»), забувати своїх національних провідників («Уже ж Єфремова забрали, та і Грушевського кат-ма»), а всіх тих, хто виявляє непослух нелюдському режимові, вивозять «На Со-

ловки, в похмурі мури, в п'їтму середньовічних тюрем...». Скрїзь, по всьому СССР, гучить: «Нехай живе країна Рад», «ведуть нас Ленїн, веде Сталїн в райськї далї».

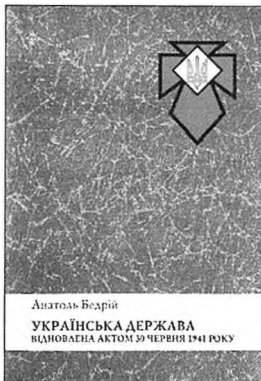
Та все ж поема закінчується в мажорному тонї. Автор упевнений, що всупереч усім силам зла неодмінно переможе національна Правда:

Ти є – одвічна, Україно –
Лише з клеймом УЕРЕСЕР!
І ти, Григорїю, воскреснеш!
І буде много див чудесних –
Але найбільше на віку
То буде диво: ця країна
Тебе вінком зустрїне, сину,
Сама у вольности вінку!

Роман В. Кухар,
Вїкторїя, Канзас, США

**Бедрїй А. Українська Держава, вїдновлена
Актом 30 червня 1941 року.
– К., 2001. – 80 с.**

Пропонована збірка складається з праці вїдомого історика і публіциста Анатолїя Бедрїя та спогадів безпосередніх свїдків і учасників проголошення Акта вїдновлення Української Державности у Львовї 30 червня 1941 року, зокрема Степана Бандери, Романа Рахманного, Лева Шанковського, Миколї Климшїшина.

Видання мїстить низку маловїдомих документів, що стосуються революцїйної боротьби Органїзацїї Українських Нацїоналїстів та Української Повстанської Армїї проти нацїстської Нїмеччини та комунїстичної Москви.

Передмову до збірки написав виконуючий обов'язки Голови Українського Державного Правлїння Богдан Федорак.

Видання буде корисним історикам, зокрема дослїдникам національно-визвольної боротьби українцїв, політологам, активїстам патріотичних громадських органїзацїй, широкому загалу українцїв.

Цїна: 2 грн.

Бажаючим придбати книгу А. Бедрїя «Українська Держава, вїдновлена Актом 30 червня 1941 року» пропонуємо звертатись за адресою:
01034, м. Київ, вул. Ярославїв Вал, 9, п. 4, тел. (044) 234-70-20.

На вічний спочинок пані Славі Стецько

Провід Організації Українських Націоналістів з глибоким сумом сповіщає широке українське громадянство, членство та прихильників ОУН в Україні і світі, що 12 березня в лікарні Мюнхену після тяжкої хвороби на 83-му році життя відійшла у вічність

**Колишня Голова Проводу ОУН,
Голова Конгресу Українських Націоналістів,
народний депутат України
СЛАВА СТЕЦЬКО**

Слава Стецько (Анна Музика) народилася 14 травня 1920 року в селі Романівка Тербовлянського району на Тернопільщині. Член ОУН з 1938 року. Брала активну участь в організації Червоного Хреста УПА, жіночої мережі і Юнацтва ОУН. 1943 року за націоналістичну діяльність ув'язнена німцями у м. Львові. Після війни керівник пресового бюро АБН, редактор чужомовних журналів «ABN-Correspondence», редактор кварталника «The Ukrainian Review», співорганізатор Європейської Ради Свободи (ЕРС). Разом з Головою АБН Я. Стецьком об'їхала багато країн вільного світу, поширюючи ідеї розвалу російсько-більшевицької імперії на незалежні країни, приєднуючи прихильників серед політичних, культурних та наукових кіл Заходу. 1986 року перебирає головування в АБН, а пізніше обіймає посаду Президента Антибільшевицького Блоку Народів. Представляла АБН в екзекутиві Всесвітньої Антикомуністичної Ліги (ВАКЛ), довголітній член Президії Всесвітньої Антикомуністичної Ліги. Член розширеного Бюро Українського Державного Правління.

З 1944 по 1991 рік перебувала у вимушеній еміграції, де разом із чоловіком Ярославом Стецьком в лавах ОУН вела політичну і дипломатичну діяльність, спрямовану на здобуття незалежності України. З 1991 по листопад 2000 року – Голова Проводу ОУН. Після виборення Україною незалежності повернулася на Батьківщину, де активно включилася

в процес утвердження Української Державности. Почесний громадянин Львова (1993). З часу заснування очолювала Конгрес Українських Націоналістів. Депутат Верховної Ради України трьох скликань.

Провід ОУН висловлює глибокі співчуття рідним і близьким Покійної, всім, хто з нею працював. Ми усвідомлюємо, що з її відходом патріотичний рух, вся Україна втратили щиру і вірну доньку Нації, відданого борця за Українську Державність.

ВІЧНА ЇЇ ПАМ'ЯТЬ

Провід ОУН

Головний Провід Конгресу Українських Націоналістів сповіщає своєму членству, всьому українському народові, що 12 березня 2003 року в лікарні у Мюнхені відійшла у вічність

СЛАВА СТЕЦЬКО –
Голова Конгресу Українських Націоналістів,
Голова Проводу Організації Українських Націоналістів (1991-2000),
Президент Антибольшевицького Бльоку Народів,
народний депутат України,
невтомний борець за волю України.

З юних літ Слава Стецько стала на шлях боротьби за Самостійну Українську Державу в рядах ОУН. Все життя вона керувалася гаслом – «Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї!». Зазнавала переслідувань польської поліції, НКВД, німецьких окупантів. Після довгих літ боротьби в еміграції повернення на рідну землю стало можливим, коли це гасло стало реальністю і Україна відновила свою державність.

Вся її революційно-визвольна діяльність була пов'язана з Ярославом Стецьком, Головою Уряду відновленої Української Самостійної Держави 30 червня 1941 року, ідеологом і провідним членом ОУН, соратником Степана Бандери. 1945 року Слава Стецько за завданням Проводу ОУН рятує тяжко раненого Ярослава Стецька у Відні від переслідування НКВД і смерті і згодом стає його дружиною.

Коли ОУН і УПА вели жорстоку боротьбу проти московсько-більшевицького колоніального поневолення на рідних землях, подружжя

Стецьків проводить дипломатичну діяльність у всьому вільному світі, зустрічається з найвищими урядовцями країн Європи, Америки, Азії і доносить до них правду про московський комуністичний режим, про боротьбу українського народу проти «Імперії зла». Вони проводили цю діяльність як чільні керівники Антибольшевицького Бльоку Народів (АБН), і в усьому світі їх приймали як найвищих представників воюючої України. Боротьба ОУН-УПА, діяльність АБН під проводом подружжя Стецьків підірвали підвалини московської комуністичної імперії і наближали її крах.

Коли Україна стала вільною, Слава Стецько повертається на Батьківщину. 1991 року VIII Великий Збір ОУН обирає Славу Стецько Головою Проводу ОУН, а 1992 вона ініціює створення української націоналістичної політичної партії – Конгресу Українських Націоналістів. На Установчому з'їзді 1993 року Славу Стецько було обрано Головою Конгресу Українських Націоналістів, і на цій посаді вона залишалась до останнього дня свого життя. В ОУН і Конгресі подруга Слава виховала когорту націоналістів, які працюють на зміцнення своєї держави.

Діяльність Слави Стецько, її боротьба, великі заслуги й авторитет високо поціновувалися українським народом: її обирали депутатом Верховної Ради України в 1997, 1998, 2002 роках. Як найстарший за віком депутат, вона зачитувала присягу народного депутата у день відкриття перших сесій парламенту в 1998 та 2002 рр. Найбільшу любов і пошану до Слави Стецько український народ проявив в день її 80-ліття. В цей день у Будинку Центральної Ради її вітали найвищі посадові особи Української держави, лідери політичних партій, членство і провідники Конгресу, українська громадськість.

Тужимо, сумуємо за великою нескореною патріоткою, славною дочкою українського народу і ставимо собі за завдання продовжити її священну боротьбу за те, щоб Україна стала могутньою й авторитетною державою. Просимо Всевишнього, щоб він прийняв її у своїй небесній оселі.

Вічна їй пам'ять!

Головний Провід Конгресу Українських Націоналістів

* * *

Похорон сл. пам. Слави Стецько

Київ, 15-16 березня 2003 року

Линуть тужливі мелодії, звучать українські пісні, які над усе любила пані Слава. То хор Леопольда Ященка їй співає востаннє.

Зі Славою Стецько прощаються Віктор Ющенко, Юлія Тимошенко, Геннадій Удовенко, Євген Гірник, Анатолій Матвієнко, Степан Хмара, Левко Лук'яненко, Олександр Мороз, Петро Порошенко, Іван Плющ, Лілія Григорович, Рафат Чубаров, Борис Олійник, Андрій Шкіль, Леонід Кравчук і десятки інших депутатів, з якими вона впродовж трьох скликань працювала у Верховній Раді. Данину шани їй віддають Голова ВРУ

Володимир Литвин, секретар РНБО Євген Марчук, віце-прем'єр з гуманітарних питань Дмитро Табачник, міністр закордонних справ Анатолій Зленко, міністр освіти Василь Кремінь, Посол Німеччини Штюдeman. Співчуття надіслав Посол США Карлос Паскуаль. Коло домовини з тілом – рідні і найближчі соратники, ті, з ким Слава Стецько закладала підвалини Конгресу Українських Націоналістів, додала перепони, невтомно працювала в ім'я нації і держави. А люди все йдуть і йдуть. Їх – десятки тисяч. Для них вона була символом нескореної України. Такою Слава Стецько увійшла в українську історію.

О 13 годині шикуються скорботна колона і вирушає пішою ходою до Байкового цвинтаря. На 49-те поле домовину з тілом несуть на руках Віктор Ющенко і народні депутати з його фракції. Тут поховані Василь Стус, Олександр Тихий, Юрій Литвин, Іван Світличний, Іван Миколайчук, Іван Гончар, Ана-

толій Єрмак. І свіжа могила Слави Стецько – ще один «аргумент» на користь того, що саме на цьому полі мав би постати Пантеон Слави.

Траурне віче розпочалося промовою Віктора Ющенка. «Ми переживаємо тяжке горе, – сказав він. –

Від нас пішла абсолютно велика людина. Вона була зразком для мільйонів українців. Це людина – політик. На долю пані Слави випала така ж складна, така ж трагічна, така ж драматична і романтична дорога, якою пройшла й Україна. Рідко якому політикові вдається за свого життя побачити те, за що він боровся. Давайте пригадаємо віхи її життя. Еміграція, підпілля, політичні переслідування. Але для Слави Стецько, як і для політиків того часу, був один лейтмотив: Україна понад усе. Вона пройшла всі випробовування і останніх десять років прожила в тій країні, яка зветься Україна. Ще не вільна – вибачте, як комусь боляче слухати, – не незалежна, але така Україна, яку політики часу Слави Стецько виборолі, викричали і принесли на руках. Зі Славою Стецько відходить цілий ряд легендарного політичного покоління 40-х років – буремних, страшних, складних. Думаю, нині варто говорити і про те, що завдяки пані Славі мільйони українців люблять Україну, тому що вона була прикладом такої любови...

Юлія Тимошенко говорила в своїй промові про те, що з відходом таких людей, як Слава Стецько, хвилює найдужче: чи зможуть нинішні українські політики гідно продовжити справу, якій жертовно служило її покоління? «Ми все частіше і частіше втрачаємо людей, які є совістю нації, честю України, – сказала Ю. Тимошенко. – Гадаю, вони зараз нас чують і думають: хто підхопить їхній прапор, хто продовжить святу справу боротьби за національну ідею? Найкращою даниною їхній пам'яті буде така Україна, про яку вони мріяли». Лідерка БЮТу зберігає в серці теплі, щирі спогади про Славу Стецько і як про людину. Вона була видатною українкою – жінкою ХХ століття. Мабуть, тому з особливим теплом говорила про пані Славу голова Союзу українок, народний депутат Лілія Григорович.

Для голови НРУ Геннадія Удовенка Слава Стецько – мудрий, виважений політик, одностудець. Для заступника Голови Конгресу Українських Націоналістів Мирослава Мельника – подруга і побратим, соратниця, з якою разом розбудовували націоналістичні структури в Україні, а тепер ще й людина, перед світлою пам'яттю якої складають присягу. Від імени членів Конгресу Мирослав Мельник поклявся, що вони гідно продовжать справу, якій присвятила своє життя Слава Стецько. На траурному вічі виступив Голова Проводу ОУН Андрій Гайдамаха. Відправив похоронний обряд і виголосив прощальне слово владика Києво-Вишгородської екзархії єпископ УГКЦ Василь Медвідь.

Настала найтяжча хвилина, коли дорогій людині за давньою українською традицією треба востаннє сказати: «Прости і прощай». Під звуки Державного гімну домовину з тілом Слави Стецько опускають у могилу. Пролунав військовий салют, і грудки землі впали на віко домовини.

Прости і прощай... Ти була справжньою дочкою України. Однією з найкращих...

* * *

Поминальне Слово Голови Проводу ОУН Андрія Гайдамахи на траурному вічі

Жалобна Громадо! Дорогі Подруги і Друзі!

Оплакуємо відхід Провідника революційної ОУН. Голову Конгресу Українських Націоналістів, старійшину парламента України, народного депутата славної пам'яті Славу Стецько. Прощаємо довголітнього політичного діяча, обдарованого промовця та палкого трибуна, невтомного борця за право України скинути чужоземне ярмо і стати суверенною, ні від кого незалежною державою, за право української людини розвиватися у свободі, дбати про власний добробут, творити національну духовність і прославляти Бога – Творця світу і нації, життя і добра Подателя.

Сл. пам. Слава Стецько завершила свій довгий життєвий шлях, прийнявши найсвятіші тайни. Цей шлях не був устелений квітами, а тернами і вимогами революційної боротьби. Формувалася вона в умовах національного спротиву польській, німецькій та російсько-більшевицькій окупації рідної Батьківщини.

Після війни віддавала всі свої фізичні сили і помисли визвольній справі поневоленої України. Разом із своїм чоловіком Ярославом Стецьком, який був Головою Українського Державного Правління відновленої у 1941 році української державности та Президентом Антибільшевицького Блоку Народів, доносила світові правду про воюючу Україну, здобувала серед державних мужів вільного світу прихильників і приятелів визвольної справи, вела широку міжнародну антикомуністичну діяльність, пропагуючи права нації і права людини, які невід'ємні і невідлучні одне від одного.

На зорі новітньої державности українського народу, як Голова Проводу революційної ОУН, славної пам'яті Слава Стецько, не вагаючись, повертається в Україну, отримує почесне громадянство міста Львова, скликає з ініціативи ОУН Конгрес Українських Націоналістів у Києві і здобуває мандат депутата Верховної Ради України. В її особі покоління борців у лавах ОУН та легендарної УПА отримало свого найвищого державного представника-сборника й адвоката їхньої законної вимоги визнати їх борцями за волю і державну самостійність України. Вона бореться за зміцнення української державности, за національні і соціальні права народу.

Відкриваючи сесії Верховної Ради, Слава Стецько усвідомлювала високу честь і святий обов'язок засвідчити перед усім світом, що національна ідея в Українській державі, попри всі протилежні твердження, таки затріумфувала і що національна ідея в демократичній борні між різновекторними інтересами завоює дедалі ширший простір в українському політикумі. Це – закономірність не тільки моральної перемоги над «імперією зла», а й закономірність самої фізичної та духовної доконечности українського народу.

Померла сл. пам. Слава Стецько в далекому Мюнхені, потаємній політичній столиці українських самостійників у післявоєнні літа, але навічно спочивати повернулася до золотоверхого Києва – туди, куди усім своїм єством прагнули видатні полководці і провідники – Головний Отаман Симон Петлюра, Полковник Євген Коновалець, Провідник Степан Бандера, Прем'єр Ярослав Стецько, Генерал-хорунжий Роман Шухевич, Професор Степан Ленкавський та незабутні князі Церкви Патріярхи Йосиф Сліпий і Мстислав Скрипник. Нехай усі вони та разом із ними багато інших світлич імен, які є окрасою нашої держави та нації, знайдуть невдовзі гідне місце в національному Пантеоні України.

Від імени Проводу революційної ОУН, усього нашого членства по всьому світу, а також від громадських організацій державницького фронту прощаю Провідника, дипломата і народного депутата, віддану дружину і мужню українку. Закликаю подруг і друзів націоналістів, усіх українських патріотів в цю жалобну хвилину схилити голову на вічне прощання, зміцнити наші ряди і відновити священну клятву продовжувати справу боротьби за побудову незалежної, соборної, сильної, демократичної і багатой Української держави в центрі Європи.

Нехай Господь прийме її у своє Царство і винагородить небесними благами. Вічна і славна їй пам'ять!

* * *

Поминальне Слово Василя Олеськіва, Голови Проводу ОУН 1986-1991, на тризні

Відхід у вічність сл. пам. Слави Стецько до глибин сколихнув українську громадськість в Україні й усьому світі. Відійшла від нас небуденна особистість, велика українська патріотка, яка своїм прикладним життям і послідовною працею для добра українського народу в цілому і для окремих українських поселень у різних країнах світу здобула заслужену пошану і довір'я.

Вихована змалку в українському національному і релігійному дусі, вона належить до того покоління, яке створило в українській історії нову героїчну епоху, ставши на прю у збройній боротьбі в рядах ОУН і УПА проти двох імперських займанців – нацистської Німеччини і большевицької Росії за волю і державну незалежність України.

Як дисциплінований член ОУН під проводом Степана Бандери, вона за дорученням Проводу виходить на Захід, щоб поширювати правду про воюючу Україну серед народів вільного світу. Ще в дорозі на Захід 1945

року доля зводить її з Ярославом Стецьком, Головою Українського Державного Правління, який недавно вийшов з гестапівського кацету в Саксенгаузені і, поранений, переховувався в Австрії. Саме ця незвичайна зустріч, яка згодом переходить у дружність і подружнє життя, стала початком її довгої сорокап'ятирічної мандрівки по пустелях чужини, в дорозі до омріяної вільної України.

Треба було справді мати Прометеївську силу духу, щоб братися у тодішніх міжнародних обставинах за зміну світової opinio в питанні потреби розвалу комуністичної імперії СРСР на незалежні держави поневолених в ній народів. А саме це було завданням зовнішньої політики Проводу ОУН, за яку відповідали Ярослав і Слава Стецьки протягом п'яти десятиліть.

В основу зовнішньої політики ОУН лягло її гасло «Свобода народам і людині» з 1941 року, що його в 1944 році в дещо поширеній формі прийняли Об'єднані Нації, а також постанови Конференції поневолених народів з осені 1943 року в Україні, на основі яких створено на чужині 1946 року АБН на чолі з Ярославом Стецьком.

Саме через АБН, до якого належали представники більшості народів СРСР і сателітних країн, розпочалась і послідовно проводилась усвідомлююча праця у різних країнах світу. Душею праці АБН була від самих початків пані Слава, ім'я якої стало відомим у культурному і політичному світі. Володіючи кількома західними мовами – англійською, німецькою, французькою, іспанською, вона легко нав'язувала контакти і знаходила приятелів на різних конференціях, що їх організували АБН, а потім Європейська Рада Свободи, Світова антикомуністична ліга та інші. Заледве чи є в світі інший політик, щоб у своїй праці об'їздив так багато разів цілий світ – з Європи до країн Близького Сходу, Африки, Індії, Південної Кореї, вільного Китаю, Японії, Австралії, Південної і Північної Америки, – як це випало на долю Ярослава і Слави Стецьків.

У висліді особистих зустрічей на конференціях з представниками різних народів, широкого листування і видавничої діяльності різними мовами, що їх редагувала пані Слава, здобуто багато вірних приятелів української визвольної справи, часто з-поміж колишніх прихильників Росії, як це було, наприклад, у Великій Британії, де після відповідних вияснень змінили свої погляди і стали нашими приятелями генерал Фуллер, лорд і леді Бирдвуд, Джон Грегам, Джон Стюарт і багато інших. Довголітня послідовна політична діяльність ОУН і АБН остаточно змінила ставлення до України багатьох державних діячів, таких, як прем'єр Канади Діфенбейкер, який перший виступив на сесії Об'єднаних націй в обороні України, президент вільного Китаю Чан-Кай Ші, який підписав з АБН спеціальний договір, президент США Рейган, який назвав Советський Союз «імперією зла», а на відзначенні тижня поневолених народів з нагоди 40-

ліття АБН у Вашингтоні 1983 року заявив прилюдно: «Ваша боротьба є нашою боротьбою. Ваша мрія є нашою мрією. Ви є сумлінням світу!».

Тому теж не дивно, що зразу після проголошення відновлення Незалежності Української держави 1991 року так багато держав світу її визнали. Грунт для цього був підготовлений, а велика заслуга в цьому теж пані Слави.

Повернувшись до вільної України 1991 року й очоливши Провід ОУН, а згодом Конгрес Українських Націоналістів, пані Слава як народний депутат України далі послідовно бореться за скріплення і розбудову держави, за те, щоб справжнім господарем у ній був український народ, щоб відновлена держава була українською не лише за назвою, але й за змістом. З особливим наголосом домагалася, щоб українські борці за УССД були не тільки «сумлінням світу» (за Рейганом), але й сумлінням для нинішньої влади в Україні.

Такою була пані Слава в житті – принципова українська патріотка-націоналістка, глибоко віруюча християнка, цілковито віддана праці для добра свого народу – й такою залишиться в нашій вдячній пам'яті і в пам'яті наступних поколінь. Вона щаслива в Бога, бо її життєва мрія вернутися до вільної України, до Золотоверхого Києва, і бути навічно з нею – сповнилася.

Я прощаю Подругу Славу на вічний спочинок від імени кадрів ОУН у Великій Британії, від її довголітніх співробітників і від всієї української громади у Великій Британії, якій вона присвячувала дуже багато своєї уваги. Прощаю її особисто як її друг по ідеї і праці протягом понад 50 років і від моєї родини, з якою покійні Слава і Ярослав були в особливо близьких приятельських стосунках. Молимо Всевишнього, щоб за чесно пройдений життєвий шлях винагородив її у Царстві своєму.

А родині покійної пані Слави – Лесі і Степанові, Олегові й Гані в Торонті з родинами, – та всім її співробітникам висловлюю глибоке і щире співчуття.

Вічна і славна пам'ять пані Славі!

Слава Україні!

Про авторів

Олександр Хоруженко

науковий співробітник Центру досліджень
регіональної політики, м. Суми

Володимир Сергійчук

доктор історичних наук,
професор Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Сергій Квіт

доктор філологічних наук,
професор, м. Київ

Ярема Романок

заступник директора Коломийського
індустріально-педагогічного технікуму

Анатолій Погрібний

доктор філологічних наук,
Голова Всеукраїнського Педагогічного
Товариства імені Григорія Ващенка, м. Київ

Віталій Шевченко

кандидат філологічних наук

Анатолій Гуляк

доктор філологічних наук,
професор катедри української літератури
XX століття Інституту філології Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

Федір Кейда

доктор філологічних наук, професор.
завідувач катедри української філології
Маріупольського гуманітарного інституту
Донецького національного університету

Святослав Караванський

поет, мовознавець і громадський діяч,
м. Дентон, США

ПРЕДСТАВНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Postup Ukrainian
Co-operative Trading Society,
13-15 Russell Street,
Essendon, Victoria, 3040.

КАНАДА:

The League of Ukrainians in Canada
83 Christie Street,
Toronto, Ont., M6G 3B1
Tel. (416) 516-2443
Fax. (416) 516-4033

АРГЕНТИНА:

Mr. Naum Pauk
Calle Soler 5039
1425 Buenos Aires,
Rep. Argentina

НІМЕЧЧИНА:

Ukrainisches Institut für
Bildungspolitik e.V.,
Zeppelinstr. 67/0,
D-81669, München.

БЕЛЬГІЯ:

Mr. O. Kowal
72 Blvd, Charlemagne,
1000 Bruxelles.

ФРАНЦІЯ:

Union des Ukrainiens de France
186, Blvd. St-Germain,
75261 Paris Cedex 06.

УКРАЇНА:

Представництво УІС в Києві,
01034, м. Київ – 34
вул. Ярославів вал, 9, пом. 5, 6.
Тел./факс: (044) 229-41-22.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 2003 РІК

Країна	Річна передплата	Піврічна передплата	Окреме число
Австралія	110 дол.	60 дол.	10 дол.
Аргентина	55 дол.	30 дол.	5 дол.
Велика Британія	45 фунт.	23 фунт.	4 фунт.
Канада	110 дол.	60 дол.	10 дол.
ЕС	90 євро	50 євро	8 євро
США	90 дол.	50 дол.	8 дол.

Передплата в інших країнах – рівновартість доларів США.

В Україні – ціна договірна.

Спонсорські передплати для України 25 доларів США або їх рівновартість.

Передплату просимо ласкаво вносити наперед безпосередньо на адресу адміністрації «Визвольного Шляху» в Лондоні або на адреси наших представників.

Чеки виставляти на: The Ukrainian Information Service, Ltd.

55-літній шлях

Уже в самій назві нашого легендарного видання «Визвольний Шлях» висловлена основна ідея, якій воно покликане служити – тільки йдучи шляхом визвольних змагань можна досягнути незалежності України.

Заснування 1948 року в Лондоні часопису «ВШ» було подвижницьким чином української еміграції у Великобританії. «ВШ» продовжив традиції революційного покоління 20-40-х років, що знайшли втілення у теоретичних працях Дмитра Донцова, опублікованих на сторінках «Літературно-Наукового Вістника» та «Вістника», у підпільних виданнях УВО та ОУН. Часопис спирався на досвід перших періодичних видань у Великобританії, зокрема на «Наш клич» (1945-1946), що був виразником духовних прагнень української громади в Англії, об'єднаної в «Союз Українців у Великій Британії».

«ВШ» – видання поліфонічне, багатопрофільне: злободенна публіцистика, статті й есеї на актуальні теми природно доповнюються й урізноманітнюються літературними нарисами, художніми творами високого патріотичного звучання. Належне місце в літературно-художньому контексті часопису займають критика, бібліографія, актуальна мистецька хроніка, переклади.

Амплітуда теоретично-політичної атмосфери журналу досить широка, вона представлена в статтях, розвідках і студіях таких видатних учених, теоретиків і практиків самостійницького руху, як Д. Донцов, С. Бандера, Я. Стецько, С. Ленкавський, М. Кушнір, Г. Драбат, Г. Цебрій, С. Галамай, В. Жила та інші. У 60-ті роки на сторінках журналу публікуються статті представників українського Руху Опору – Є. Сверстюка, І. Дзуби, В. Чорновола та ін.

Новий період у діяльності «ВШ» розпочався із проголошенням Україною незалежності. Дедалі більшої ваги набирають статті й матеріали з України на злободенні теми, з якими на сторінках «ВШ» виступають політологи, історики, діячі культури, публіцисти.

Протягом існування «ВШ» багато подвижників віддавали свої сили й уміння для того, щоб це видання виходило регулярно, з честю виконувало ті відповідальні обов'язки, що були на нього покладені. Основна роль в цьому процесі належала редакційній колегії часопису, редакторам-подвижникам, які зуміли об'єднати навколо «ВШ» великий колектив творчих працівників — публіцистів, журналістів, учених, письменників, дослідників історії і культури. Високий обов'язок видавця часопису, який забезпечував його матеріальне існування, виконувала й досі виконує Українська Інформаційна Служба в Лондоні, що спиралася на підтримку української громадськості в різних країнах. Завдяки спільним зусиллям редакційної колегії та Української Інформаційної Служби за час незалежності України вдалося відкрити представництво журналу в Києві, поширити його діяльність на материкові землі, включивши таким чином видання у державотворчий культурний процес незалежної держави, створення якої було основною метою видавців і авторів часопису.